

PROMÉTHEUSZ

– isten és ember –

*„Sok van, mi csodálatos, de...” aki
ésszel fölfogja, űrhajójáratot képes indítani,
szférák zenéjénél különbet komponál.
márványkövek szívét
dobogtatja meg, mint szobrászművész,
látómezején a szivárvány: ecsetvonás,
világok érzéki metaforája: költemény,
bár arcán az idők rovásírása,
rátalál a teremtés titkára
és megalkotja világképletét.
(Szigeti Lajos)¹*

Prométheusz az emberiség különböző nevek alatt ismert egyetemes hőse: „*A Prométheusz-motívum lényege tehát az a hiedelem, hogy a földi tűz a naptól származik, a földi tűz a nap tüzének egy kis darabja.*”² Prométheusz, mondják, „*a vadember ideológiája*”³ meglehet, de nem felejthetjük el, hogy ahogyan a görögök humanizálták, s ahogyan a polgári társadalom nevét a zászlajára tűzte, a **civilizált** ember hőse lett, túlnőtt a vademberek, de túlnőtt még a kulturált hellének mítoszain is.

Miközben szerepe sokszor változott, alakja manapság is kitörülhetetlenül ott él az európai agyakban és szívekben, Hésziodosztól napjainkig szót kér. Vagy Arany Jánosnak van igaza, hogy

*Ott ül az alkotó, az istenember, ott!
Kaukázus bércein egy örökéltű halott.*⁴

Úgy kell szemlélnünk őt, hogy lehántjuk alakjáról a ráakódott évezredes értelmezéseket, ám ehhez előzőleg végig kell járnunk azokat a korokat, amelyek alakját át meg átglyúrták, míg a keleti istenségből hol Hellasz komikus figurája, hol tragikus hérosa, hol „*örökéltű halott*”, majd az újkori európai progresszió hőse és manapság álruhás bohóca lett.⁵

SZÜLŐFÖLDJE

INDIA ÉS KAUKÁZUS SZIKLÁI

„*A mítoszkatatók véleménye szerint nem lehet pontosan megállapítani a Prométheusz-monda etnikai és földrajzi eredetét*” – állítja az egyik méltató,⁶ a másik szerint „*ezek az eposzok minden 'idegen elem' ellenére is görög alkotások, amelyek a régebbi és a szomszéd népek költészetével semmiféle kapcsolatban nem állnak.*”⁷ Ezzel szemben megközelítően körülhatárolható az a terület és etnikum, ahonnan a Prométheusz-monda ered, mint ahogyan állítható, hogy a görögöknek volt kapcsolatuk a korábbi és a szomszédos népekkel. Többek között hatásukból születtek az önálló hellén alkotások.

Nietzsche **indoeurópai** kútfőre utal: „*A Prométheusz-monda az egész árja népközösség ősi tulajdona*”.⁸ A Tűzhozó neve bizonyára a szanszkrit „*pramantha*” szóból származik, ami a tűzgyújtáskor összedörzsölendő fadarabok elnevezése. Pramantha-Prométheusz eredete **India**.⁹ Prométheusz és környezete vissza-visszatérő emberteremtő motívuma feltehetővé teszi, hogy a „*pramantha*” nem csupán tűznyerő szerszám, hanem fallikus szimbólum is volt vagy lett. Prométheusz az „*Előregondoló*”-vá görögített „*pramantha*”. Egyértelműen a parasztköltő leleménye Epimétheusz, az „*Utánagondoló*”: „*Nyilvánvaló, hogy Epimétheusz alakja pusztán a létét is ennek az ellentétnek köszönheti.*”¹⁰ A költő felismerte, s erről sokszor elfelejtkezünk, hogy az ember csak ebben a feszültségben és egységben, csak Prométheuszként és Epimétheuszként igazán ember.¹¹

A következő szóba jöhető terület: **Kaukázus**, közelebről Kolkhisz, ahol a kohászat és a fémművesség korai centruma volt.¹² „A Kaukázus lábánál kőolajforrások segítségével tüzet adományozott az embereknek, ezért kétségtelen, hogy a Prométheusz-monda erről a vidékről származik” – valószínűsíti Herder.¹³ Miként Noé, Deukalión és Pürrha is hajót épít, hogy az áradást túléljék. Az özönvíz multával Parnasszoszon áldoznak Zeusznak, mint Noé a Kaukázusban Istennek. Héphaisztosz pörölye éppen oda láncolta Prométheuszt, ahol Noé bárkája megfeneklett: a Kaukázus szikláihoz. Prométheusz a hellének Noéja és Lucifere, Noé a zsidók Prométheusza. A **tűzhozó** Prométheusz, a **fényhozó** Lucifer egyaránt az istenség (Zeusz, Jahve) ellen, az emberért lázadó szellemek. Prométheusznak köszönhető, hogy az univerzumban nincs nálunk csodálatosabb-rettenetesebb teremtmény; Lucifernek, hogy az ember isteni tudásra tett szert, s „*olyan lett, mint egy közülünk, ismer jót és rosszat.*”¹⁴ Prométheusz-mítosz az embernek a Paradicsomból való kiűzetésének görög mítosza: „*e két mítosz fivéri-nővéri testvériségben áll egymással*” – állítja Nietzsche.¹⁵ Véletlen, de jellemző véletlen, hogy mind a „**Teremtés könyvé**”-ben, mind Hésziodosznál – az „**Istenek születése**”-ben és a „**Munkák és napok**”-ban – ugyanannak az eseményfolyamatnak két különböző változatával találkozunk.

NYOMOK HOMÉROSZNÁL AZ ÍLIÁSZ ÉS AZ ODÜSSZEIA

A mítosz egyes motívumai már Homérosznál megjelentek. Az „**Íliász**”-ban olvashatunk két hordóról:

*... Zeusz küszöbén két hordó áll, tele rosszal
duzzad az egyik, a másikban van a jó...*¹⁶

Ez a homéroszi „**Íliász**”-hoz köti a hésziodoszi „**Munkák és napok**”-at és az aiszóposzi „**Két tarisznyá**”-t. Homérosz hordóiban a jó és a rossz, Hésziodosz hombárjában a gond és remény,¹⁷ Aiszóposz tarisznyáiban saját gyarlóságaink és mások hibái rejtőznek.¹⁸

Az „**Odüsszeiá**”-ban „*istení Ótosz meg széleshírű Ephialtész*” testvérpárról tudjuk meg, hogy

*Még az Olümposz örök népét is megfenyegették,
hogy rohanó harc lármájával fölverik őket.*¹⁹

Az istenekkel dacoló testvérek feltehetően Prométheusz-Epimétheusz előképei. Az eget veszélyeztető ifjak emlékeztetnek a bábeli torony építőire is.

Homérosz szerint az istenek lekenyereztetetők:

*... őket is áldozatokkal, szép fogadalmas imákkal,
és boritallal s illattal meg tudja az ember
engesztelni esengve, ha vétett és ha hibázott.*²⁰

Prométheusz áldozatával így vesztegeti és téveszti meg Zeuszt. A fél világot kicselező Odüsszeusz és a Zeusznak cselvető Prométheusz rokonlelkek.²¹ De kihalljuk Agamemnón szavaiból majd Aiszkhülosznál hangot kapó Zeusz-gyűlöletet is.²²

HÉSZIODOSZ PROMÉTHEUSZAI THEOGONIA ÉS ERGA KAI HÉMERAI

A szárazföldi Aszkrában működő, de kuméi származású, és ezért keleti mítoszismerettel rendelkező Hésziodosz Prométheuszt keleti istenből Hellasz hőségé avatta, mítoszáat mindkét eposzában feldolgozta. Valószínűsíjtjük, hogy a „**Tehogoniá**”-t a költő előbb írta meg, mint az „**Erga kai hémérai**”-t.

A mítoszváltozatok összehasonlítása elkerülhetetlen, de nyugodtan átugorhatja az, aki a belőle levont következtetéseimben nem kételkedik.

Nézzük az egyiket, és lássuk a másikat!

Istenek születése

Munkák és napok

*Íapetosz feleségül vette el Ókeanosznak
széplábú lányát, Klümenét, s a közös nyoszolyán hált*

És szült is Klümené hőslélkű gyermeket, Atlaszt,
szülte Menoitiosz órját...
...Gőg volt a Menoitiosz átka,
messzetekintő Zeusz füstölgő mennyköve érte,
s balga fölénye miatt Erebosz mélyére leküldte.
Atlasz tartja a tágas eget zord végzete folytán
föld peremén, széphangú Herperiszek közelében
áll, és tartja fején, meg-megátámasztva kezével,
mert azt szabta ki rá osztályrészül a bölcs Zeusz.
És ugyanő a ravaszdi Prométheuszt durva bilincessel
oszlop törzséhez szorosán láncolta-kötötte,
s ellene szélesszárnyú saskeselyűt is uszított,
hogy máján lakmározzék, amely éjszaka mindig
annyit nő, mennyit napközben a sas harapott ki.
Széplábú Alkméné hős fia végre megölte
ezt a gonoszt és megmentette nehéz nyavalyától
Íapetosz sarját, gyötrelmeitől szabadítva,
és nem tett az olümposzi Zeusz ellen, ki az égből
arra ügyelt, hogy a thébai Héraklésznak a híre
sok népet tápláló föld színén gyarapodjék.
Ezt fontolva meg és fia hírét többre becsülve
megfékezte dühét, mit a titán ellen idáig
táplált, mert Kronidész tervével szembeszegült ez.
Mert mikor osztozkodtak az istenek és a halandók
Mékónéban, a marhát feldarabolta vigyázva,
s úgy szolgálta fel azt, hogy Zeusz ne figyeljen a cselre:
zsíros belső részekből s jó húsdarabokból
rakta az egyik halmot, bőrbe, pacalba takarva,
míg a fehér csontok kupacát fényes zsiradékkal
fedte le nagy ravaszul s istenek atyja imígyen:
„Íapetosz fia, nagy fejedelmek közt a legelső,
osztottál, de az egyik félnek kedvez az osztály.”
Zeusz így róttá meg őt az örök terv ismeretében,
bár átlátta a csel, a halandó emberi nemnek
rosszat forralt lelkében, s ez teljesedett be.
Két kézzel felemelte tehát a fehér zsiradékot,
s gyúlt rekeszizma köré a harag s a szívében a méreg,
hogy csontot lát csak fortéllyal rakva halomba.
Attól kezdve haláltalanoknak a földi halandók
oltár lángján áldozatul csak csontokat adnak.
Fellegetek gyűjtő Zeusz ekkor mondta dühében:
„Íapetosz fia, nincs nálad ravaszabb a világon,
jaj, kedves, hogy mindig csak csel jár az eszedben.”

Elrejtették mélyen az istenek élelmünket;
másként könnyen meghoznád neked egy napi munka
azt, ami kell az egész évben, bár tétlenül élnél;
gyorsan akaszthatnád a hajókormányt is a füstre,
ökrök s öszvérek munkája se kellene akkor.
Ám Zeusz elrejtette, szívében megharagudván
hogy megcsalta a görbeeszű Prométheuszt őt is;
embereket pusztító gondokat akkor eszelt ki.

Így szólt Zeusz dühösen s az örök terv ismeretében,
és nem tudva feledni azóta se megcsalását,
kőrifák koronáján át nem adott kinemalvó
lángot a földilakóknak már ezután soha többé.
Ámde megint megcsalta derék fia Íapetosznak,
mert kinemalvó tűz lángját, mely messze világít,
rejtve husáng szárába, kilopta. Szívébe belémart
fellegetgyűjtő Zeusznak a düh, hogy látnia kellett

Elrejté a tüzet, de derék fia Íapetosznak
bölcs Zeusztól ellopva lehozta az emberi nemnek,
durva husáng szárába, kijátszva a mennyköves
istent.
Ekkor fellegetgyűjtő Zeusz így szólt haraggal:
„Íapetosz fia, minden másnál hát ravaszabb vagy,
annak örülsz, hogy megcsaltál s elloptad a lángot,
mely bajt hoz tereád s a jövőben az emberi nemre.

földi halandók közt a tüzet, mely messze világít.
veszedelmet,
Hát fizetett is bajjal az emberi nemnek a tűzért.

Tűz kellett? Adok én majd nekik olyan
hogyan szeretik s körülujjongják a saját
veszedelmük.”

Földből gyúrt Héphaisztosz, a híres sánta kovács, Zeusz
terve szerint valamit, mi szemérmes szűzre hasonlít,
ezt felövezte, fel is cicomázta bagolyszemű Pallasz,
öltöztetve fehérbe, fején meg a mesteri fátlyat
elrendezte az istennő keze, látni csodás volt;
s frissen nyíló réti virágból Pallasz Athéné
fűzött szép koszorút homlokdíszéül a szűznek
végül aranyból vont pártával megkoszorúzta.
Ezt mesteri kézzel maga készítette a híres
sánta kovács, hogy Zeusz atya kedve szerint tegyen evvel,
s ékítette a pártát sok dísszel, csoda látni,
állatokat mintázott rája, a föld meg a tenger
állatait, sokféléit, mintha csak élne s akarna beszélni.

Szólt és felnevetett a halandók s istenek atyja,
s tüstént hívta a híres Héphaisztoszt a parancssal,
hogy földet gyúrjon vízzel, majd emberi hangot
és mozgékony erőt adjon bele és gyönyörű szűz
istennőkre hasonló szépséget, azután meg
asszonyi mesterségre: szövésre tanítsa Athéné,
és arany Aphrodité öntsön búbájt a fejére
s bajszerző vágyat s gondot, mi a testet emésztí,
szemtelen eblelket bele, tolvaj hajlamot adjon
végül az isteni hírnök, Hermész Argeiphontész.
Így szólt, s mind hallgattak Zeusz fejedelmi
szavára.

Tüstént gyúrt, ahogyan Kronidész kívánta, a sánta
mester szégyenlős szép szűz lánykát az agyagból,
és bagolyszemű Pallasz Athéné felcicomázta.
Istennők: Khariszok, s Peithó, a királyi Igézet,
hoztak arany láncot testére, s a széphajú Hórák
nyiladozó tavaszon fonták meg dús koszorúját,
végül minden díszet elrendez rajta Athéné.
Keblet Argeiphontész megtöltötte csalással,
hízogó szóval s tolvaj hajlammal egészen,
Úgy ahogyan mennydörgő Zeusz kívánta, adott
még
hangot az isteni hírnök a lánynak, s elnevezé őt
Pandórának, mert neki, kik lakját az Olümposzt,
mind adtak valamit, kárára az emberi nemnek.

Így miután elkészült, nem csupajó, de a szép rossz,
istenek és halandók gyűlésébe vezette
Zeusz a bagolyszemű istennőtől felcicomázott
asszonyt, bámulták a haláltalanok s a halandók,
látva a csel, amit elhárítani nem tud az ember,
mert ez az asszony lett ósanyja az asszonyi nemnek.

Aztán elkészülve ravasz tervével egészen,
már Epimétheuszhoz küldte le Zeusz atya
Hermészt,
mint gyors hírnöke, kézen fogva vezesse a szűzet
hozzá...

[Klümené] szülte Prométheuszt,
tarkaeszű títánt, meg a kurtaeszű Epimétheuszt.
Embernek kezdettől fogva csak árt az utóbbi,
mert ő vette először Zeusztól át az agyagból
gyúrt asszonyt szűzen.

...s ez, bár szólt neki jókor bátyja, Prométheusz,
hogy, ha ajándékot küld Zeusz atya, el ne fogadja,
mert a halandó emberi nemre hoz az veszedelmet,
észbe csak akkor kap, hogy a bajt már látania
kellett.

Tőle eredt a szeszélyes női nem, asszonyi fajta,
mely csak azért van a háznál, hogy baj sújtsa a férfit,
ínséget ha talál, menekül, tele kamra a vágya.
Mint mikor rendjén befedett kaptárban a méhek
táplálják a heréket, akik csak a rosszra serények,
míg amazok napszálltáig röpködnek egész nap,
építgetve a lépet a kasban szőke viaszból,
ám a herék a fedett kaptárban télenül ülnek,
mások fáradnak s ők potrohukat teletöltik,
halandó férfiakat sújtotta a női
nemmel a fentről dörgő Zeusz, mert nem tesz az asszony
Más, sokezerényi csapás kószál pusztítva közöttünk,
Mert ki házasságból nem kér, megmenekülhet

Mert gond nélkül élt mindaddig az ember a
földön,
távol a fáradtság, távol minden nyomorúság,
és távol még, mi halált hoz ránk, a betegség.
Most a halandó sok baj közt gyorsan megöregszik.
Mert ez a nő, hogy a hombárnak fedelét felemelte,
mind szétszórta, az embernek sok gondot okozva.
Egy nem távozik el, mélyen megül ott a
úgy a
Reménység,
hombár szája mögött mindvégig, s el se repülhet,
mert mielőtt kirepült, a fedél ismét lecsapódott,
úgy, ahogy aigisztartó Zeusz kieszelte előre.

asszony nyűgétől, de elér a keserves öregség
napjaihoz s nincs támasza, még ha mit enni maradt is,
némán, mert elvette a hangot tőlük a bölcs Zeusz.
míg él, ámde ha meghal, széthordják vagyonát majd
távoli vérei; mégis, megnősülhet az ember,
s hozhat jóra való, józan feleséget a házhoz,
akkor a jó egyensúlyban van még csak a rosszal,
ám aki természettől fogva komisz feleségre
lelt, míg él csak, súlyos terhet vett a nyakába,
szívét-lelkét kór üli meg, s nincs ellene gyógyír.
Zeuszt megcsalni, eszén túljárni bizony lehetetlen,
mert ám Íapetosz fia is, bár tette nemes volt,
Zeusz bosszúja elől mégsem menekült meg, a végzet
kényszere rakta reá a bilincset, akármily okos volt.²³

jót soha, csak rosszat, s forrása további bajoknak.
bajjal telt el a föld, vele telt el a tenger egészen,
nappal törnek a kórságok ránk, s éjszaka törnek,
mind hívás nélkül jön s bajt hoz az emberi nemre,
Így amit elgondolt Zeusz, nem lehet azt kikerülni.

Vagy ha kívánod, más magyarázat adhatok erre,
jól tudom én azt is, csak jól vésnéd a szívedbe.²⁴

A „**Theogonia**”-ban Íapetosz és Klümené, házasságával, a született gyermekeik felsorolásával és életük összegzésével kezdődik. Az „**Erga kai hémerai**” elhagyja a testvérek genealógiáját. Vélik, ez összefügg azzal, hogy a szerző feltételezi a „**Theogonia**” ismeretét. Egy olyan korban, amikor az írásbeliség éppen csak kezd megjelenni, amikor az írott változatok ritkák és értékességük miatt csak kevesek számára elérhetők, ez merész állítás. Ezt a szempontot azért emeljük ki, mert a mítosz-változatok összevetésénél mindenkor szemünk előtt kell tartanunk.

Az első változatban Zeusz és Prométheusz a kulcsfigurák, az aktív alakok, Epimétheuszról éppen csak említés történik feleségének neve sincs. A másodikban Epimétheusz és az itt nevet kapó Pandóra lesznek a főszereplők. Ott a tevékeny Zeusz saját kezűleg láncolja a kóoszlophoz Prométheuszt, ugyancsak kézen fogva vezeti a halhatatlanok és a halandók gyülekezetébe, s adja át Epimétheusznak a névtelen szüzet; itt Zeusz csak parancsokat osztogat, passzív,²⁵ pl. Hermésszel vezeteti el Pandorát Epimétheuszhoz, Zeusz haragját és bosszúállását a szerző többnyire harmadik személyben mondja el. Ott részletesen megismerjük Prométheusz cselvetéseit, s aprólékosan elnyert büntetését, itt inkább az emberi nem sanyarú sorsáról kapunk képet, Zeusz zsarnoki vonásai kerülnek felszínre annak ellenére, hogy Prométheusz megbüntetéséről nem esik szó.

Mindkét mítoszváltozatban a terhes munka az ósaszony megteremtésével jár együtt. Pandóra a földistennő, vele szűnik meg az aranykor.²⁶ Ha szelencéjének kitérása előtt az egy napi munkának egy évi hozama volt, s nem volt szükség az ökrök és öszvérek munkájára sem, akkor Pandóra a férfinak azért büntetése, mert kemény munkájával kell megművelnie a földet, hogy élelmét biztosítsa.

Hésziodosz szabad, bár ezernyi köteléssel béklyózott, megnyomorgatott és kiuzsorázott, de földet birtokló és művelő paraszt képviselője, helyzetének megrajzolója és érdekeinek megszólaltatója. Eposza állásfoglalás „*a munka egy fejlettebb, a maga paraszti világképe szempontjából gyanúval kísért formájával, az iparral szemben.*”²⁷ Így is homályban marad álláspontjának összetettsége: a Prométheusz-mítosz a jogszolgáltatást kézben tartó arisztokráciától, valamint egyidejűleg az ipartól és a kereskedelemtől, a múlttól és a jövőtől idegenkedő szabad paraszt siráma, amelyben a meghaladott, és soha vissza nem térő aranykorba vágyik vissza.

FORDULAT MÉKÓNÉBAN

EMBERÁLDOZAT – ÁLLATÁLDOZAT

A különbségek és az azonosságok sorában még továbbiak is rejlenek. **Miért** nem említi Hésziodosz a második mítoszváltozatban a mékónéi húselosztást, ami a Zeusz-Prométheusz konfliktus kiindulópontja? Vélik, azért, mert az embereknek a hús biztosítása valóban becses tett volt, s mert a költő felteszi a mítosz e rétegének ismeretét. Ez kézenfekvő, de felületes megokolás. Ennél bizonyosan többről volt szó. Talán még talányosabb, legalábbis a mai ember számára két további kérdés. **Mire** utalhat az a logikátlan kijelentés, hogy „*bár tette*

nemes volt”, Prométheusz mégis megérdemelte a büntetést? **Mire** utalhat az a logikátlan büntetés, ami a húselosztásban teljesen büntelen embereket éri?

A megfajtás Mékóné!

*Mert mikor osztozkodtak az istenek és a halandók
Mékónében, a marhát feldarabolta vigyázva,
s úgy szolgálta fel azt, hogy Zeusz ne figyeljen a cselre:
zsíros belső részekből s jó húsdarabokból
rakta az egyik halmot, bőrbe, pacalba takarva,
míg a fehér csontok kupacát fényes zsiradékkal
fedte le nagy ravaszul...*

„Mékóné” a mákony szóból származó helyelnevezés, de meglehet, hogy ténylegesen létező, a máktermelésről nevet kapó hely.²⁸ A név lehetőséget teremtett arra, hogy a prométheuszi eseményt egy álomszerű vidékre, mese-országba helyezzék, amely mint a Paradicsom, isten és ember közelségének színtere, ahol az istenek megajándékozták az embereket a hús evésével, s az emberek az isteneket a hússal való áldozással. Mékóné egy ősi Éden vagy Atlantisz, ahonnan eredendő bűneik miatt az emberek kiűzettek, hogy utána vérrel-verejtéssel kelljen megküzdeniük a mindennapi betevő falatjukért.

Mékónében, mint Hegel állítja, „Prométheusz adta az embereknek a tüzet, és tanította meg őket az isteneknek áldozni. Vagyis az állatok eredetileg nem az emberek, hanem egy szellemi hatalom érdekkörébe tartoztak, más szóval, az emberek nem ettek húst... Ez a Prométheusz tanította meg arra az embereket, hogy a hús után nyúljanak, hogy táplálékukká tegyék az állatokat.”²⁹ Nem valószínű, hogy korábban az emberek ne ettek volna húst, s hogy az pusztán az istenek étke volt. Bizonyára nem Mékónében kezdtek az emberek az isteneknek áldozni. De ha Mékóné előtt nem állatokkal, akkor mivel áldoztak az isteneknek?

A fordulat a hegeli magyarázatnál prózaibb, prózaibb az istenek számára is, az emberek számára is: korábban embereket áldoztak! Ezt tette Akhilleusz is Patroklosz elestét gyászolva:

*...a máglyarakók rakták egymásra a fákat.
És százláb magasan s ugyanoly szélesre emelték:
majd szomorú szívvel tették tetemét tetejébe.
Csámpáslábu barom, hizott kos hullt tömegestől
ekkor a máglya előtt; megnyúzták, majd kiemelte
hájukat és betakarta a holtat a büszke Akhilleusz
vele egészen, az állatokat köribe magasítva.
Mézzel, olajjal telt korsókat tett kerevetje
mellé még, és négy meredeknyaku szép paripát is
nagysebeseen máglyára rakott, sóhajtvá erősen.
Hív ebe számra kilenc volt Patroklosznak, ezekből
most kettőt nyakazott le Akhilleusz és odadobta;
majd a nemes trószok seregéből ölt le tizenkét
ifju vitézt ércsel, tervelte eszében a rosszat;
s küldte a tűz lángját, vas-erővel hadd legelésszen.
Följajdult azután, néven szólítva barátját:
„Örvendj, Patroklosz, még Hádész háza ölén is:
most mindent megadok néked, mit előbb megígértem.
Íme tizenkét büszkeszívű hős trójai ifjút
esz meg a tűz veled együtt: Hektór tetemét én
nem tűz lángjának, csak ebeknek adom lakomául.”³⁰*

– Homérosz bemutatásában a halotti máglyán egyszerre áldoztak mézzel, olajjal, állatokkal és emberekkel!

Már Hésziodosznál találunk egy halvány utalást arra, ami megvilágítja a zeuszi jogalkotás civilizációs jelentőségének centrumában álló fordulatot:

*Zeusz Kronidész csak az emberi nemnek hozta e törvényt,
még a halak meg az erdő vadjai, saskeselyűk is
egymást falják, mert szava nincsen köztük a jognak.³¹*

A jog, amit Zeusz adott az emberi nemnek annyiban tér el az állati viszonyoktól, hogy az emberek **nem** kannibálok, **nem** „egymást falják”, mint az állatok! A törvényesség és az emberevés egymást kizáró fogalmak! Hogy jól értelmeztük Hésziodoszt, azt megerősíti Moszkhión. A költő szavaiból derül igazán fény a korábbi emberevésre és emberáldozatokra. Prométheusz mékónéi fellépése a határátkö:

*Azóta lett törvény sírboltba rejteni
a holtakat, s a sír nélkül maradtakat
porral beszórni, hogy ne lássa senki más,
a régi, bűnös torra emlékeztetőn.³²*

A „régi, bűnös tor”-nak vetett véget Mékónéban Prométheusz!³³ Ezzel Zeusz és istentársai is egyetértettek. Uranosz és Kronosz nemzedékét felváltotta az emberbarát Zeusz uralma. Győzelmének egyik kiharcolója és hatalmának megőrzője Prométheusz. A barbár korral szemben a humanizmus kap itt hangot. S ha érthetetlen volt, miért sújtják az istenek Prométheusz csele miatt a vétlen embereket, akkor itt a kérdés megfajtése: az istenek az embereknek kedveztek, amikor lemondtak az emberáldozatról, de végül is éppen ezért meg is rövidültek. Nem az emberek vétkeztek, de Prométheusz csele miatt az istenek vesztettek, az emberek nyertek az „üzleten”.³⁴ A Prométheusz-mítosz eddig nem méltatott mondanivalója különösen fontos: az **emberáldozatról** az **állatáldozatra** való áttérés aitológiai magyarázata.³⁵

Amikor Prométheusz „Mékónéban, a marhát feldarabolta vigyázva”, akkor ez volt az a nevezetes hely, **ahol** feladták az emberáldozatot, megtiltották az emberevést, s **azóta** tértek át az állatáldozásra, a jobbik falatokat az embernek őrizve meg. Prométheusz csele humanizációs cselekedeteinek sorában egy újabb, valóban „nemes tett” volt!³⁶ Hogy közelebb kerülünk a „csele” megértéséhez, idézzük emlékeztetünkbe Homérosz szavait az áldozatra készülő Akhilleuszról, aki az áldozati állatokból

*majd kiemelte
hájukat és betakarta a holtat a büszke Akhilleusz*

Vessük ezt egybe azzal, amit Hésziodosz mond arról, hogy miképpen cselezte ki Prométheusz az isteneket:

*a fehér csontok kupacát fényes zsiradékkal
fedte le nagy ravaszul*

Homérosztól megtudjuk, korábban az emberi tetemet fedték le hájjal, s ezt cserélte ki Prométheusz a hájjal lefedett csontok kupacával. Ebben volt a furfang, nem pedig az áldozat a hájjal való lefedésben! Az állat- és az emberáldozatok hájjal való lefedése, egyáltalán a hájas hús fogyasztása – Homérosz számos helyen említi – arra mutat, hogy a „háj” nemcsak könnyű éghetősége miatt került burkolatként a húsról, hanem inkább falatnak bizonyult embernek és ezért istennek is.

Az emberevés és az emberáldozat jelei előbukkannak a mitológia mélyrétegeiből: Uranosz gyermekeit elrejtette a föld mélyére, Kronosz elnyeli gyermekeit, a titánok befalják Zeusz fiát, Zagreuszt, Zeusz bekebelezi Métiszt, Atreusz és Tantalosz szörnyű lakomája, a barbárságban élő Pölüphemosz küklopsz emberevése, az emberevő laisztrügonok, az arkádiai Lúkaón emberrel (gyermekkel) áldozott Zeusznak. Iphigeneiát Agamemnón áldozta fel Artemisznak,³⁷ a vadászat istennőjének, de tőle haltak meg Niobé gyermekei és Aktaión, Kalüón, Korónisz, Titüosz. Kegyetlensége halvány emlékezet arra, hogy a vadászat és étkezés tárgya, az áldozat szubjektuma korábban az ember is lehetett.³⁸ Krétát őrző, bikafejű, emberevő rézember, Talósz és az emberevő, bikafejű Minótauros az emberáldozatokat követelő Baál görögösített alakja.³⁹ „Rhodos szigetén pedig az ősi időkben Metageitnión hetedik napján mutattak be emberáldozatot Kronosznak..., az ősi mediterrán pantheon egyik jellegzetes alakjának.”⁴⁰ Athénban, az aratás után tartott Thargélia ünnepén jelölték ki, kínozták meg és áldozták fel tűzben a bűnbakot, a „pharmakosz”-t:

*A pharmakosz, a tisztítás ilyen szokás volt régen:
Ha az istenek haragja bajjal sújtott egy várost,
Akár éhség, akár dögvész, vagy másfajta nagy csapás,
Áldozatul kijelölték, ki mind közt a legrútább volt,*

*Mint bűnbakot a városért, melyet a csapás sújtott.
Áldozatként kiállították egy kinyúló szirtre,
Sajtot adtak a kezébe, kenyeret és fügéket,
Utána hétszer ráverték a szeméremtagjára
Csalánnal vagy fügeággal és más vad növényekkel,
Végül vad fákból rakott máglya tüzén elégették,
S hamvát szélbe szórták, tisztítván a szenvedő várost.*⁴¹

A szertartás megszüntetését kései korhoz, i. e. 596 utánra, Epimenidész nevéhez kötik, aki a kultúrálatlan és kegyetlen áldozati szertartásokat megszelídítette. De még i. e. 480-ban, Themisztoklész idején, a szalamiszi ütközet előtt, Euphrasztidész jós kezdeményezésére három arisztokrata hadifogoly ifjút áldoztak fel Athénban Ómésztész Dionüszosz tiszteletére.⁴² Ugyanekkoriban írja Empedoklész a „**Tisztulások**”-ban az ismert sorokat:

*Nem hagytok föl a gyászos hangú gyilkolással? Nem látjátok,
hogyan az értelemmel nem törődve, egymást zabáljátok?*

*Alakját megváltoztatott kedves fiát fölemeli az apa
és imát mondva fölötte, leöli a nagy esztelen. Zavart eszűek,
akik a rimánkodót föláldozzák. Am süketen ennek
leöli, és termeiben szörnyű lakomát csap.
Ugyanígy ragadja apját a fiú, anyjukat a gyermekek:
lelküket kiontják, megeszik kedves húsukat.*

*Jaj, hogy nem emésztett előbb el a gyászos nap,
mint hogy ajkammal rákaptam a szörnyű dögevésre!*⁴³

Meglehet, hogy mint Steiger Kornél írja, „*Abból a – püthagoreusok között is elterjedt – gondolatból kiindulva, hogy minden élőlény rokonságban van egymással, az állat áldozatot a családon belüli gyilkosság képeiben mutatja be.*”⁴⁴ Tegyük hozzá: az emberáldozat és az emberevés reális leírása és az állatáldozattal való párhuzama arra mutat, hogy a rituális kannibalizmus hagyománya még élő volt a társadalom tudatában. Tudhatták, hogy az állatáldozat (és az „**Iliász**”-ban is ismert levágott haj feláldozása) nem más, mint helyettesítő áldozat, az emberáldozat fölváltása. Hogy tudták, erre éppen a későbbi, i. e. negyedik századi Moszkhión szava a bizonyíték.

Talán az emberáldozat és az emberevés feladásával függ össze, hogy hol Prométheuszhoz, hol Epimétheuszhoz, hol kettőjük gyermekeihez, Deukalióhoz és Pürrhához kötik az emberteremtést.⁴⁵ Az utóbbiak az özönvíz után anyjuk hátuk mögé vetett csontjaikból támasztották újra az emberi nemet. Nem ugyanazokkal a csontokkal vannak ezek összefüggésben, mint amit áldozatul Prométheusz az isteneknek szánt? Mondják, az anyai csontok Gaia kövei. Felmerül, hogy Rheia, amikor Zeust megmenteni igyekszik apjától, pólyába burkolt követ nyeltetett le vele. A kő és csont, látjuk, a mítosz világában valamiképpen összefüggtek.

HÉSZIODOSZ ÖNBÍRÁLATA A MÁSIK MAGYARÁZAT

Előttünk a két mítoszváltozat, s túl vagyunk vázlatos elemzésükön. Végkövetkeztetésünk: a „**Theogoniá**”-ban a költő számára maga a mítosz az érdekes, és behelyezése a mítoszok rendszerébe. Ez a változat a mítosz legősibb rétege lehet, s mint ilyen, a korabeli hitek és rítusok aetiologiai megalapozása. Ezzel szemben az „**Erga kai hémérai**” a mítoszból való kilépés előkészítése. Ha felidézzük a „**Theogonia**” ismert két sorát:

*Szánkon tarka hazugság, mind a valóra hasonlít,
tudjuk zengeni mégis a színigazat, ha akarjuk!*⁴⁶

akkor most már feltehetjük a kérdést, hogy a két mítoszváltozat közül melyikben hangzik el a költő szájából „*a valóra hasonlító hazugság*”, s melyikükben „*a színigaz*” szó.

Hésziodosz a mítoszt két változatával a mítoszok **emberi** választhatóságára mutat, s egyben a bennük való **hitet** teszi kétségessé. Már az ókoriak is ezt olvasták ki belőle:

*Mert sok csodadolgot
tud a hír, s a halandók képzeletét
az igaz szónál messzebbre ragadja bizony
tarka hazugsággal remekelt regeszó.⁴⁷*

Arra következtethetünk, hogy a mítosz mindkét változata, a költő szerint, „a valóra hasonlító hazugság”, annak ellenére, hogy a két változat mondanivalója eltér egymástól. Mindkét „tarka hazugságá”-ban Zeusz, Prométheusz, Epimétheusz és Pandóra tettei határozzák meg az emberi sorsot. A második változat nem annyira az első rövidebb megismétlése, hanem ráhangolás arra, amit a második változat lezárásaként így vezetett be:

*Vagy ha kívánod, más magyarázatot adhatok erre,
jól tudom én azt is...⁴⁸*

A „Theogoniá”-ból a „Szánkon tarka hazugság..., tudjuk zengení mégis a színigazat”; és az „Erga kai hémerai”-ból a „más magyarázatot adhatok erre, jól tudom én azt is” egymást feltételező és kiegészítő gondolatok.

A „jól tudott”, a „színigaz”, a „más magyarázat” a fejlődés korszakolása az aranykortól a vaskorig. Itt már nincs szerepe sem Prométheusznak, sem Epimétheusznak, sem Pandorának, Zeusz ugyan fellép a korszakhatároknál, de maguk az emberek lehetetlenítik el korukat, s adják át helyüket az új rendnek. Hésziodosz **ugyanannak** a társadalmi fejlődési folyamatnak először **mitologikus** leírását adja két változatban, majd **elméletileg** járja végig az ember önteremtésének állomásait. A „más magyarázat”-tal lép át a **kollektív** hiedelmekből, „a valóra hasonlító tarka hazugságok”-ból az **egyéni** meggyőződésébe, a „színigaz”-ba!

A MESÉK HŐSE AISZÓPOSZ PROMÉTHEUSZA

A szintén keleti, fríg eredetű Aiszóposz a másik jelentős alkotó, aki a maga módján fabuláiban feldolgozta Prométheusz mítoszáét. Teljesen elhagyja a húselosztást, a tűzlopást, egyáltalán a tűz szerepét, Prométheusz Zeusz elleni cselekvéseit és büntetését, az emberiséget sújtó nehézségeket, a hésziodoszi mítoszfeldolgozások lényeges elemeit. Ugyanakkor a mesék visszatérő gondolata, hogy Prométheusz a maga kezdeményezésére vagy Zeusz parancsára állatokat és embereket teremtő titán. Ez hiányzik a hésziodoszi változatokból.

„**Prométheusz és az emberek**” címet viselő meséjének hőse így szerepel: „Prométheusz Zeusz parancsára megalkotta az embereket és az állatokat. Mikor Zeusz látta, hogy sokkal több az okatlan állat, elrendelte, hogy néhány állatot öljön meg, és alakítsa át őket emberekké. Amikor Prométheusz teljesítette a parancsot, az lett az eredmény, hogy akiket ezekből az állatokból alkotott, azok emberi alakot kaptak, de a lelkük állati maradt. – A durva és állatias emberekre alkalmazható ez a mese.”⁴⁹

„**Az oroszlán, Prométheusz és az elefánt**” címet viseli a következő fabula: „Az oroszlán sokszor szemére hányta Prométheusznak, hogy nagynak és szépnek alkotta meg őt, állkapcsát fogakkal fegyverezte fel, lábait karmokkal erősítette meg, és hatalmasabbá tette őt a többi állatnál. 'És mégis – tette hozzá –, bár ilyen vagyok, félek a kakastól.' Prométheusz azonban ezt felelte: 'Mit okolsz engem hiábavalóan? Mindenem a tied, amit csak meg tudtam alkotni; lelked csupán ebben az egy dologban silány.' Az oroszlán siratta magát, átkozva gyávaságát, és végül elhatározta, hogy meg fog halni. Ez volt a szándéka, mikor találkozott az elefánttal; üdvözölte, és megállt, hogy elbeszélgessen vele. Mikor látta, hogy az folyton mozgatja a fülét, megkérdezte: 'Mi bajod, miért nem áll meg egy percre sem a füled?' Az elefánt pedig, amint éppen körülötte zümmögött egy szúnyog, így felelt: 'Látod ezt a picit, zümmögő valamit? Ha az belemegy a fülembé, végem van.' Az oroszlán erre így szólt: 'Miért kellene hát meghalnom, mikor annyival szerencsésebb vagyok az elefántnál, amennyivel nagyobb a szúnyognál a kakas?' – Látod, mekkora ereje van a szúnyognak, hogy még az elefántot is meg tudja félemlíteni.”⁵⁰

A „**Zeusz, Prométheusz, Athéna és Mómosz**” című így szól: „Zeusz a bikát, Prométheusz az embert, Athéna a házat alkotta meg, és Mómoszt kérték fel bírójuknak. Az azonban irigykedett az alkotásokra, és mindjárt kezdetnek elmondta, hogy elhibázták a dolgukat, mert Zeusz nem tette e bika szarvára a szemét, hogy lássa, hová döf; Prométheusz meg azért, mert az ember szívét nem kívülre helyezte, hogy így a gonoszok ne maradjanak rejtve, hanem világossá váljon, kinek milyen a lelke. Végül hozzátette azt is, hogy Athénának

kerekeket kellett volna tennie a ház alá, hogy – ha valaki hitvány szomszéd mellé kerül – könnyen tudjon helyet változtatni. Erre aztán Zeusz megharagudott rá gúnyolódásáért, és ledobta őt az Olümposzról. – A mese bizonyítja, hogy semmi sem lehet olyan jól sikerült, hogy egyáltalán ne érhesse gáncs.”⁵¹

Arra következtethetünk, hogy a tűz gyújtása és megőrzése, valamint az emberteremtés az eredeti mítoszban egymást feltételezték. Az egyiket Hésziodosz, a másikat Aiszóposz vélte fontosabbnak. Mind a pramantha, a tűzgyújtó fa, mind a kőoszlop, amihez Prométheuszt bilincseltek fallikus szimbólum. Ugyan nem szerepelteti Epimétheuszt (ez azt erősíti meg, hogy az eredeti mítoszt Hésziodosz egészítette ki személyével), de Prométheusz magatartásában mindig található bizonyos negatívitás, amit Hésziodosz személyesített meg Epimétheuszban: „*semmi sem lehet olyan jól sikerült, hogy egyáltalán ne érhesse gáncs*” – vonja le az ember- és állatteremtésből a következtetést Aiszóposz.

Nem szerepelteti Pandórát sem, de a „**Két tarisznyá**”-ban megjelenik Pandóra szelencéjéhez, pithoszához hasonló motívum: „*Prométheusz, amikor megalkotta az embereket, két tarisznyát akasztott rájuk: egyiket a mások hibái, máikat a saját hibáik számára. A másokét előretette, a sajátot hátulra akasztotta. Ezért van az, hogy az emberek a mások hibáit azonnal meglátják, a magukét viszont nem veszik észre. – Ezt a mesét a minden lében kanál emberre lehet alkalmazni, akit saját ügyei elvakítanak, s a rá nem tartozó dolgokkal foglalkozik.*”⁵² Még egy mese, a „**Hermész és a Föld**” című emlékeztet a Pandóra-mítosza, arra, hogy az embernek nehéz munkával kell megtermelnie a mindennapi betevőjét:

„*Mikor Zeusz megalkotta a férfit és az asszonyt, megparancsolta Hermésznek, vezesse őket a Földre, és mutassa meg, hol ássák fel a földet, hogy megéljenek belőle. Mikor az végre akarta hajtani a parancsot, a Föld először akadályozta őt. Mikor azonban Hermész Zeusz parancsára hivatkozva kényszerítette, hogy engedjen, az így szólt: 'Hát ássanak csak, amennyit akarnak; mert nyögve és jajgatva fogják visszaadni.'*”⁵³ Hermész ismételt megjelenése arra mutat, hogy az eredeti mítoszban is szerepe volt.

A mesékben sorra ráismerünk a hésziodoszi mítoszfeldolgozás egyes elemeire, de nem állnak össze egységes egésszé, hanem önálló mesékre bomlanak szét. Ezzel részben igazolják Hésziodosz mítoszávaltozatait, részben pedig a mítosz olyan elemeire vetnek fényt – pl. emberteremtés –, amelyek ugyan Hésziodosznál hiányoznak, de a későbbi mítoszávaltozatokat előlegezik.

Hogy Prométheusz mesehős lett, ezzel leértékelődött mint isten, de egyben felértékelődött mint ember: „*emberekre alkalmazható ez a mese*”. Ha Xenophanész azt mondta, hogy az istenek olyanok, mint az emberek, s hogy a róluk szóló történetek nem mások, mint mesék, akkor Aiszóposz azt mondja, hogy az istenekről és az állatokról szóló példamesék alkalmazhatók az emberekre. Az istenek, az állatok azért lehetnek példák, mert olyanok, mint az emberek.

Bárhogy nyerte is el szabadságát, a fríg származású szamoszi rabszolgából hiányzott a lázadás szelleme: ha a mesék Zeuszra parancsol, akkor Prométheusz szolgálai végrehajtja utasításait. Nincs csselfogás, nincs isten-gyűlölet, nincs türannia elleni lázadás, nincs benne az, ami Hésziodosztól kezdve szemünkben Prométheuszt Prométheusszá tette és teszi.

MEGALÉ HELLASZBAN

A FILOZÓFUS PROMÉTHEUSZ

Hellasz után a lüd és a perzsa támadások következtében gazdaságilag, politikailag és ideológiailag felértékelődött Nagy-Görögországban bontakozott ki érdeklődés Prométheusz mítosza iránt.

Prométheusz és Epimétheusz, valamint Atlasz és Menoitiosz egy titán és egy titanisz fiai: titánok. Az istenek harcában Atlasz és Menoitiosz Kronosz mellé állt, Prométheusz és Epimétheusz Zeuszt támogatta. Büntetésül Atlasz a nyugati végeken az égboltot tartja, Zeusz Menoitioszt az Erebosz mélyére száműzte. Megalé Hellasz a keleti istenek által megvert, leigázott és nyugatra száműzött gigászok és titánok földje. A Kronosz és a Zeusz-párti testvérek konfliktusának hátterében ott rejlik az anyaországok és a gyarmatok, az iónok és a dórok, a keletiek és a nyugatiak gazdasági, politikai és ideológiai ellentéte; miközben Prométheusz személye eszmei híddal kötötte össze a barbárokat és a görögöket, Hellaszt és Megalé Hellaszt.

Platón a „**Prótagorasz**”-ban Zeusz-Prométheusz-Epimétheusz-ember **négyszögében** Prométheusz és Epimétheusz **emberi** konfliktusát járja körül.⁵⁴ Hésziodosz hatása Athénban élő volt, s Platón az ő mítosz-változatának főbb elemeit követi. Epimétheusz itt főszereplő.⁵⁵ Platón kifejti: „*az ember isteni javaknak vált részesévé, ő lett az egyetlen élőlény, amely az istennel való rokonsága révén istenekben hitt. Ezért hozzáfogott, hogy az isteneknek oltárokot és szobrokat állítson.*”⁵⁶ Ezek bizonyára nem Prótagorasz szavai, aki „**Az istenekről**” című munkáját így kezdte: „*Az istenekről nem tudhatom sem azt, hogy léteznek, sem azt, hogy nem léteznek; de még azt sem, hogy milyen alakjuk van.*” Nem állíthatta istenek létezését, ember és isten rokonságát, az istenhitet, nem vallhatta – Xenophanész után különösen –, hogy szobraik lehetnek, hiszen alakjuk ismeretlen. Ha az embereknek nincsenek ábrázolható isteneik, akkor tulajdonképpen istentelenek.

A „**Gorgiasz**”-ban, az „**Államférfi**”-ban és a „**Philébosz**”-ban Epimétheusz nem szerepel, e feldolgozások a Zeusz-Prométheusz-ember **háromszögben** mozognak. Az embereknek adott ajándékok után az istenek magukra hagyták őket, „*maguknak kellett életük irányítását és az önmagukról való gondoskodást kezükbe venniük*”,⁵⁷ és „*Az istenek... ezt a módot adták nekünk, hogy vizsgálódjunk, s hogy kölcsönösen tanítsunk és tanuljunk*”.⁵⁸ Ha vannak istenek, akkor sem szólnak bele az emberek életébe, az független az istenektől, saját sorsukat maguk irányítják, egymástól tanulnak és egymást tanítják: „*Minden dolognak mértéke az ember*”. Ez a mítosz-interpretáció már egybevezethető Prótagorasz istenszemléletével.

Platón végső következtetése: „*Az értelem és a hatalom természettől fogva együvé tart, amennyiben szüntelen egymást üzi, keresi és egyesül. Következésképpen ilyesmiről az emberek örömet beszélnek maguk is, örömet hallanak másoktól is, akár saját társalgásaikban, akár költeményekben... Prométheuszt és Zeuszt is így valahogy hozták kapcsolatba*”.⁵⁹ E viszonyban Zeusz a hatalom, Prométheusz az ész, az értelem, s ha ellenségeskedésük ellenére végül a békülés útjára lépnek, akkor azért, mert „*az értelem és a hatalom természettől fogva szüntelen egymást üzi, keresi és egyesül*”.

A KOMIKUS ISTEN EPIKHARMOSZ ÉS AISZKHÜLOSZ

Kózi Epikharmosz komédiát írt Prométheuszról. Nem maradt fenn. Feltehetjük, hogy nyilai érinthették Prométheusz jellemtelenségét, hogy becsapja, meglopja és zsarolja társait, siránkozását az istenek és az emberek hálátlanságán, de nem kímélhette Zeuszt sem féltékenységeért, önkényességeért, aki lépre megy az együgyű cselnek, aki megkegyelmez Prométheusznak: kéz kezet mos. Megkaphatta a magáét a meg nem érdemelt büntetést eltűrő ember is, aki a tüzet és a tudást embertelen célokra használja. Hogy miképpen figurázta ki Epikharmosz a szereplőket, azt eldönteni csak a komédia ismeretében lehetne.

Tartalmára mégsem teljesen a semmiből következtethetünk. Epikharmosz Hierón udvarának költője volt, Aiszkhülosz pedig többször élvezte a türannosz vendégszeretetét. Találkozhattak, s Szürakuszaiban megismerhette Epikharmosz komédiáját, aki ezzel ösztönzője lehetett Aiszkhülosz korai szatírájátékának, a „**Prométheusz Pürkaeusz**”-nak,⁶⁰ majd pedig Arisztophanész komikus Prométheusz-feldolgozásának „**A madarak**”-ban.⁶¹ Trencsényi-Waldapfel Imre szerint a szatírájáték kapcsolódik a Palataiai melletti győzelem utáni delphoi papok kezdeményezéséhez, hogy oltsák ki a környék lángjait, s Apollón oltárának szent tűzével gyújtsanak ismét lángot. A rituális tűzgyújtás körüli rendellenességek ihlethették meg Aiszkhüloszt.⁶²

Hegedüs Géza így foglalja össze Aiszkhülosz szatírájátékát: „*Prométheusz ajándéka, az istenektől ellopott tűz elterjed a földön, és eljut az ostoba szatírok közé is. Úgy elragadja őket a lángok lobogása és csillogása, hogy át akarják ölelni és megsókolják. Ettől azonban összeég a kezük és kigyullad a szakálluk. Alig győzik eloltani szörzetüket és kenegetni az ostobaságuk okozta sebeiket. – Ha meggondoljuk, hogy ez a komikusnak elgondolt téma évezredekkel az elektromosság, a gázok ipari felhasználása vagy éppen az atombontás előtt jutott egy gondolkodni tudó ember eszébe, el kell ámulnunk, hogy költőnk már akkor felismerte, hogy a legnagyobb találmányok, amelyek az ember jobb életét szolgálják, egyben veszedelmeket is hordoznak, amelyek halálosan fenyegetik ugyanezeket az embereket. – de ebből a szatírájátékból az is nyilvánvaló, hogy Prométheusz alakja már korábban is foglalkoztatta Aiszkhüloszt: felismerte a tűz kulturális jelentőségét, összefüggését az iparok*

fejlődésével, a művészetek kialakulásával, az egész civilizálódással. Mindezt a '**Leláncolt Prométheusz**'-ban a hős – szinte elméleti részletességgel – ki is fejtí.⁶³

Prométheuszban mindig van humoros vonás, még Aiszkhülosz tragédiában is így kesereg:

*...látnom kell, hogy énvelem hogy bántak el.
Ez új istenségeknek itt pedig ki más
szerzett hatalmat és tekintélyt, hát nem én?*⁶⁴

Tehetetlensége és siránkozása a hálátlan istenek miatt eleve komikus színezettel bír. Azt megelőzően, hogy elének állt a szabad gondolat tragikus hőse, megjelent mulatságos alakként.

ATHÉN HŐSE MEGALÉ HELLASZTÓL IÓNIÁIG

Aiszkhülosz vallotta, hogy amit ő írt, azt morzsákként szedte össze Homérosz asztaláról. A „**Leláncolt Prométheusz**”-ban azonban nem lelhető egyetlen igazán homéroszi szemecske sem. De szedegetett morzsákat mások asztaláról!⁶⁵ Ha a dráma címét nézzük, akkor Xenophanész hatására gondolunk.⁶⁶ A **leláncolt** isten mítosza felelet lehetett arra a xenophanészi állításra, amely lehetetlennek tartja egyik istennek a másik általi gúzsba kötését. A nem mozduló, de gondolatilag tevékeny istent is Xenophanésztól kölcsönözte:⁶⁷

*nincs akadály isten előtt:
gyorsjárásu gondolata
minden vétket nyomban elér,
bár szent helyét el sose hagyja.*⁶⁸

Az „**Oltalomkeresők**”-ben az istenek helyhez és etnikumhoz való kötöttségét veti föl:

*Nem félem én e földnek istenségeit,
nem ők neveltek, vénségem sem őrzik ők.*⁶⁹

vagy

PELASZGOSZ: *Istent említesz, s nem tisztelsz istent magad?*
HÍRNÖK: *A Nílusmentieknek szentélyét igen.*⁷⁰

Hangot ad a szobrok imádásával szembeni meggyőződésének, ami megint csak Xenophanészre megy vissza:

KAR: *Kicsoda oltalom? Kicsoda isten és
istennő segít? Leborulok az is-
tenek szobrai elé.
Dicső otthonú Boldogok! –
Szobruknál ideje
imádkozni!*⁷¹

erre a felelet:

ETEOKLÉSZ: *Azt kérdezem, kibírhatatlan asszonyok,
vajon az jó, vajon megmenti városunk,
s az ostromlott seregnek bátor szívet ad,
ha így, lehullva a városvédő istenek
szobrára, ríttok... Gyűlöl minden épeszű
ezért!...*⁷²

majd ismét a Kar

KAR: *Isteneink öreg szobraihoz futok
bízva az égiekben, amikor a lavina
iszonyu torlata dübörögve kapunkra ront,
szivem az ég felé
félve-csengve így emelem:
védje városunkat!*

ETEOKLÉSZ: *Imádkozz: bástyánk bírja jól a támadást–
ez érdeke az Égnek is, hisz úgy tudom,
megvívott várost elhagynak az istenek.*⁷³

Érdemes még idézni a következőt is:

Megint sápitazol, s a szobrokat fogod?

*...Hagyd ott az istenszobrokat!
S az églakókat kérd: velünk csatázzanak!*⁷⁴

A „**Halászkok**” című szatírájátékában szintén Xenophanész-gyanús sor olvasható:

*Uram, Poseidón, sós vizeknek Zeusa, küldj
Ajándékot vizedből hasznosat...*⁷⁵

Hérakleitosz töredékére („*Egyetlen bölcs dolog nevéül nem fogadja el, és elfogadja Zeusz nevéül.*”⁷⁶) gondolunk, amikor ezt olvassuk:

*De engem kioktatott anyám, Themisz
és Gaia – mert egy isten ez, de soknevű.*⁷⁷

Itt az egyes istenek – Zeusz, Themisz, Gaia – különböző megjelenési formáiról van szó. Más-más nevet kapnak, ahogyan különböző funkcióikat gyakorolják. Ne feledjük, hogy Prométheuszt elsőként az aszkrai Hésziodosz és a szamoszi Aiszóposz emelte be az irodalomba, de Aiszkhülosz nem őket, hanem a szürakuszai Epikharmoszt követi, hiszen eltűnik az aiszóposzi emberteremtő motívum, eltűnik az áldozat emberek és istenek közötti felosztásának hésziodoszi motívuma, eltűnik Epimétheusz és Pandóra része az emberi nyomorúságban. De kimutatták Arkhilokhosz, Hekataiosz és logografus társainak hatását is.⁷⁸

Mondják, „*A három istenség*⁷⁹ *közös templomából... a Prométheia ünnepén a Prométheus oltárán meggyújtott tüzet versenyfutásban vitték a fáklyahordozók a városba, úgy látszik, egyenesen az athéni agyagművesek városnegyedébe, a Kerameikosra. Ilyenformán a görög tragédia első nagy képviselője, Aiskhylos, ugyanúgy athéni kultusz alapítási legendáját vitte színpadra a Prométheus-trilógiával, mint ahogyan az athéni legfelső bíróság, az Aeiropagos mitológiai megalapításával végződő Oresteiaival.*”⁸⁰ Így igaz, Prométheusz nem csak keleti, hanem valóban athéni isten is, azzá vált.⁸¹ A Prométheusz-trilógiában **Athénről** van szó, de nem ebben a közvetlen értelemben. Aiszkhülosz a legkülönbözőbb, Athénen **kívül** kialakult ideológiai, filozófiai és irodalmi áramlatokhoz kapcsolódott, s azt fordította át az attikai, athéni közegbe. Ebből a sokszólamúságból is következhet korabeli, kiemelkedő sikere, mélyreható és széleskörű, máig tartó hatása.

AZ ISTENGYŰLŐLŐ ISTEN NAIVOK ÉS VÁJT FÜLŰEK

Mi a tragédia tartalma, mondanivalója?

Prométheusz maga is isten, egy az istenek közül:

*isten vagyok, s mivel sújtottak istenek!*⁸²

aki felkiált:

*Nyíltan beszélek: minden istent gyűlölök...*⁸³

Ez a gyűlölet „*nem tudatos vagy ösztönös ateizmus..., hiszen Zeusz létét... az egész Prométheusz-szituáció feltétlenül magában foglalja.*”⁸⁴

Ugyanígy: „*Prométheusz lázadása... nem 'az' ember lázadása 'az' istenek ellen – ilyenné csak a későbbi, goethei, shelleyi feldolgozások totalizálják –, nem is 'az' elnyomottak lázadása 'az' elnyomók ellen.*”⁸⁵ A feldolgozások nem véletlenek, hiszen „*Mi a titánokban nem hiszünk, azért előttünk csak akkor érdekesek, ha jelentenek valamit: ebben a szempontban Aiszkhülosz nem osztozott, annál kevésbé a görög színház közönsége.*”⁸⁶ Ezek eléggé egybehangzó vélemények. S igaz, hogy Prométheusz Athénben akkor és ott nem más, mint a becsületes titán, egyike az isteneknek. De itt megállni nem lehet! Még akkor sem állhatunk meg, ha beleléljük magunkat az akkoriak naiv hitébe.

Itt **istenharc** folyik Prométheusz és Zeusz között. Zeusz is Kronosz elleni küzdelemben nyerte el hatalmát, Kronosz nem kevésbé. Számtalan a példa. Az istenharc – hatalmi harc. Ez a theomkhia az emberi világ leképzése. Ne feledjük, Xenophanész után vagyunk, aki így énekelte meg demokrácia-felfogását az égbe vetítve:

Nyilatkozik az istenekről is:

*Miszerint nincs közöttük semmiféle hegemonia,
mert nem méltó, hogy despotizmus alatt álljon bárki az istenek közül,
nem is nélkülöz semmit közülük senki...⁸⁷*

Bár a közönség egy része a mítoszt valóban a hívő vak „naivitása”-val élvezte végig, de Aiszkhülosz és a művelt, a filozófiában jártas, „*vájt fülű*” athéniak többsége már elveszítette naivitását, sőt a mítoszokba vetett hitét is. A minden istent gyűlölő Prométheusz képével elsősorban az istenhittel szemben az első kételyeket megfogalmazók érthettek egyet. A „**Leláncolt Prométheusz**” nem volt ateista hitvallás, de lépést jelentett előre azon az úton, amely elvezetett Goethe „**Prométheuszá**”-hoz. A tragédia ugyan nem ateista hitvallás, de messze nem „*tisztán vallási forrásokból*” táplálkozik miként Nietzsche véli.⁸⁸

A TRAGIKUS ISTEN

A ZSARNOK LÁNCAIBAN

Hegel azt állítja: „*Nem a politikával ajándékozta meg az embereket, hanem pusztán a mesterségszerű, technikai ügyességgel, ama magánhaszon előnyeivel, önzésével, amely közérdekre nincs tekintettel, tehát ebből a szempontból közömbös az erkölcs iránt, s mint magánhaszon a természet oldalán áll.*”⁸⁹ Máshol hasonlóképpen az áldozat Prométheusz bevezetése módjáról: „*Ez megint csak hasznos dolog, de erkölcsi tartalma nincs, mert csak a természeti szükséglet kielégítését mozdítja elő. Így aztán Prométheusz úgy áll előttünk, mint a megbüntetett titán... [a] büntetés a kellés vágyakozását érzékelteti, a mértéktelent, a rossz végtelenséget. A bölcs isteni értelem ezt a vágyakozást az ember számára kárhozatosnak, nem pedig valami legmagasabb rendűnek tekinti... Az új isteneknek azt az új létmódot tulajdonítják, amely már erkölcsi elemet is tartalmaz; a titánoknak viszont a másikat.*”⁹⁰ Helytelen lenne azonban a tragédia problémáit csupán a technikára, a természet elleni lázadásra, a magánhaszonra korlátozni, elszakítani a politikától, a közérdektől, az erkölcsiségtől, mint ahogyan azt Hegel teszi. Ezzel mélységesen egyetért Nietzsche, aki szerint a tragédiából a Zeusz-Prométheusz konfliktus Zeusz és istentársainak bírálata, egyben konfliktus isten és ember között éppen úgy, mint a zsarnok és a polgárok között, azaz „*a népnek és a fejedelemnek ez az egész ellentéte, s egyáltalán minden politikai- társadalmi szféra teljesen ki van rekesztve*”⁹¹

„*Nem politikával ajándékozta meg az embereket*”? „*A közérdekre nincs tekintettel*”? „*Csak az önző magánhaszonra van tekintettel*”? „*Közömbös az erkölcs iránt*”? „*A tragédiából minden politikai- társadalmi szféra teljesen ki van rekesztve*”? „*Prométheusz... halhatatlan, nem azért, mert az emberiséget képviseli, s annak szimbóluma, hanem mert igazán Gé-Themis fia*”? – nehéz elhinni, hogy komolyan gondolja mindezt Hegel, Nietzsche és Péterfy. Nem zárhatjuk ki, hogy Prométheusz tette közvetlenül így is jellemezhető, de fellázadni Zeusz ellen, pártot állni isten és ember között az ember javára, vállalni mindezért a felelősséget és a büntetést az nagyon is erkölcsi választás és válaszadás arra, ami van. És a poliszvallás megsértése mi más, ha nem politikai tett! Ezzel szemben Schelling pontosabb és ezért tartalmasabb: „*Az erkölcsösség mintaképét a régi mitológia Prométheusz alakjában fektette le. A mitológiában Prométheusz testesíti meg az erkölcsösség viszonyának általános szimbólumát. Az ő alakjában a szabadság az istenektől való függetlenségben nyilvánul meg, ezért Prométheuszt sziklához láncolják, s örökké kizárni fogja a keselyű... Ilyen módon képviseli Prométheusz az egész emberi nemet, s egyszemélyben szenved el az egész faj gyötrelmeit.*”⁹² Prométheusz személye és bátor kiállása erkölcsi példa, a szabadság szimbóluma, a humánus jelképe volt és maradt.⁹³

Ha elővesszük a „**Leláncolt Prométheusz**”-t, nem lehet kétségünk aziránt, hogy Zeusz és világa hajaz egy türannoszra és udvarára, hogy igaza van Murányi Mihálynak: „*Zeusz létét... zsarnokként való létezését az egész Prométheusz-szituáció feltétlenül magában foglalja.*”⁹⁴

Már a mű címéből kitűnik, hogy Aiszkhülosz éppen azt emeli ki vele, hogy Zeusz – türannosz, aki láncokba béklyózza isten-társát, Prométheuszt:

*Csak egy nem terhes: lenni istenek felett
királynak, s Zeuszon kívül senki sem szabad.*⁹⁵

hasonlóképpen:

*Zeusz szava durva önkény.*⁹⁶

és

*Te vakmerő vagy, a csapás
szabad szavakra nyílt a szád.*⁹⁷

továbbá

*Jól tudom én, hogy zord s a kezében
maga tartja a törvényt...*⁹⁸

azután

*csúfosan fizette meg szolgálatom!
A zsarnoksággal mindig együtt jár e kór:
barátaikban sem mernek megbízni ők.*⁹⁹

Az is elhangzik:

*Irigyellek, ha nem helyeznek vád alá
csupán azért, hogy énvelem törődni mersz.*¹⁰⁰

és ez is

*Istenek királya nem sértett-e meg
minden jogot?*¹⁰¹

Majd jön a figyelmeztetés a Zeusz-hívőknek:

*Tisztelt, imádd, hódolj be minden úr előtt,
de én nem tartom többre Zeuszt a semminél.
Uralkodjék, s ahogy kívájna, úgy legyen,
már úgysem áll az istenek felett soká.*¹⁰²

s jóslatok következnek:

*Bár fennhéjázik még ma Zeusz, előbb-utóbb
alulra fog kerülni...*

*...váratlanul
trónszéke megdől, és hatalma elbukik.*¹⁰³

Zárjuk a gondolatsort ezzel:

*Ti bíztok abban, újdonsült uralkodók,
hogy váratok rendíthetetlen áll. De én
nem láttam-é megbukni már két zsarnokot?*¹⁰⁴

Aiszkhülosz igazából **ezért**, s nem másért gyűlöli az isteneket:

*Nyíltan beszélek: minden istent gyűlölök,
mert jót tettem velük, s rosszal fizettek ők.*¹⁰⁵

A hálátlan hatalom fizet így annak, akinek a hatalmát köszönheti, és akitől hatalmát félti! Forradalmi következtetések és kijelentések!

AZ EMBER-ISTEN
A TRAGÉDIA FŐHŐSE

Amikor az athéni polgár beült a nézőtérre, akkor Hésziodosz „**Theogoniá**”-ja és az „**Erga kai hémerai**” Prométheusz feldolgozásának, Aiszóposz Prométheusz-meséinek ismeretében várta a tragédiát. Tudta mindazt, amit a mítosz mondott és mondhatott.

A színpadon az istenharc Zeusz és Prométheusz között folyik. A színház társadalma számára az istenek világa az embervilág konfliktusait mutatja, s a demokrácia ízt alig, hogy megismerő athéni nézőközönség arra volt hangolva, hogy erkölcsileg és politikailag elítélje a türanniszt, amikor a zsarnok Zeusszal szembesült. Noha itt mindenhol Zeuszról van szó, de nem hihető, hogy a publikum, mind a színház látogatói, mind maguk a zsarnokok nem értették Prométheusz vádló szavait a földi, nagyon is evilági zsarnokság kritikájaként.

Prométheusz kultúrhérosz, az égi tüzet, a világosságot, az isteni tudást hozza le az embereknek, s ezért a tettéért, az emberiségért vállalja Zeusz bilincseit. Prométheusz isten maga is, de az emberekért és emberként száll szembe az önkénnyel, az isteni hatalomban megtestesülő türannikus erővel. Emberként az emberért, mert Prométheusz következetes, ő Zeusz-barát titán, s azért állt ki Kronosszal szemben Zeusz mellett, mert Zeusz az új isteni nemzedék sokat ígérő képviselője.

Az istenharc Zeusz és Prométheusz között folyik, de küzdelmük hátterében egy harmadik, nem isteni szereplő jelenik meg: az **ember!** Ő a dráma kulcsfigurája, ő jut olyan erő birtokába, amivel veszélyezteti az istenek hatalmát. Mivel a mítosz eredeti, hésziodoszi magvában is szerepelt a theomakhia részeseként az ember, ezért őt a későbbi idő és költészet nem beleolvasta, hanem benne meglátta, s belőle a kor kívánalmái szerint kibontotta.

Zeusz és Prométheusz istenek, de konfliktusaikban az emberek önmagukra ismertek, önmaguk életét szemlélték és élvezték. Így az aiszkhüloszi mítosz-feldolgozás, a tragédia félreérthetetlen demokratikus felhangja és erősen zsarnok-ellenes hangulata a korszak türannikus hatalomgyakorlásának kritikája, amit Aiszkhülosz dramaturgiai világosan kidolgozott. Mindezért a tragédia nélkülözi azt a „nyugodt pátoz”-t,¹⁰⁶ amit Péterfy feltételez benne: érdekek és érzelmek csapnak össze.

Nietzsche szembefordul Arisztotelész drámaértelmezésével, s nyilván azzal is, amit Sztrabón állít, hogy Aiszkhülosz „*ami megmagyarázhatatlan volt, regévé alakította*”.¹⁰⁷ A Prométheusz-feldolgozásban is korának közvetlen élettényei húzódtak meg, **regévé** alakította azokat, hogy magyarázatot leljen rájuk. Nem lehet tehát a mítoszból „*levetköznünk teljesen a modern ruhát*”, amiben azért érezzük „*oly otthonosnak magunkat*”, mert benne mindig, akkor is, most is rólunk, az emberekről volt és van szó. A mítoszt nem „*visszafelé antropomorfizáljuk*”, az eleve antropocentrikus volt!¹⁰⁸ Ez a theomakhia olyan **istenharc**, amely tulajdonképpen **emberharc** múltunkért és jövőnkért.

A KIEGYZÉS

A ZEUSZ-BARÁT TITÁN

Az Aiszkhülosz Prométheusz-feldolgozásának háttereként szerepet játszhatott az, hogy az athéni Hipparkhosz meghívta az udvarba,¹⁰⁹ de még inkább az, hogy Aiszkhülosz 470 körül a szürakuszi türannosz udvarában tartózkodott,¹¹⁰ a „**Leláncolt Prométheusz**”-t pedig feltehetően 469-ben még Szürakuszaiban vagy nem sokkal távozása után vetette papírra. Még nem régiben dőlt meg a Peiszisztratidák zsarnoksága, s Athénban a demokrácia. E közvetlen utalások nélkül is világos mindez. Még emlékeznek a közelmúltra. Ióniában lüd, majd perzsa kreatúra-türannoszok uralkodnak. Theszpisztől kezdve a drámaírók a mítoszt mindenkor a kor ízlésének és aktualitásának megfelelően alakították.

Ha ezt halljuk ki Prométheusz éles Zeusz-kritikájából, akkor ugyancsak korának helyzete vezethet el oda, hogy végül Prométheusz és Zeusz kibékül egymással. Igaza van Heller Ágnesnek, aki a „**Megszabadított Prométheusz**”-ban Zeusz és Prométheusz megbékélését arra vezeti vissza, hogy az ember tudása, a technika haladása kettős természetű, önmaga ellen, rosszra is fordítható.¹¹¹ Aiszkhülosznál a tűzcsiholó isten önmagát is átkozta mindazért, amit tett. Így kiált fel Héphaisztosz:

*Hogy gyűlölöm saját kezem művészetét!*¹¹²

ugyanaz az életérzés, ugyanaz a hang, mint amilyen az atomtudósoknál volt tapasztalható Hiroshima és Nagaszaki után.¹¹³ Ugyanez a hang, a technikai progresszió kétségtelen antagonizmusa megjelenik Szophoklésznel is az „**Antigoné**”-ban: „*van, ki a jóra, van ki gonoszra tör vele*”!

Minden zsarnokellenessége ellenére, és technika ellenessége dacára nem zárható ki, sőt nagyon is valószínűsíthető, hogy közrejátszhatott Zeusz és Prométheusz megbékítésében a türannoszok udvarában élő és a türannoszoktól függő drámaíró érthető, ha nem is menthető megalkuvása, opportunizmusa, s egyáltalán a türannia természete megváltoztathatásába vetett illúziója. Aiszkhülosz bizonyára méltányolta a türannia eredményeit is a poliszok felvirágoztatásában, Hierón és a Peiszisztrtidák udvarában tapasztalt irodalompártoló légkört.¹¹⁴ Ihletének forrása a szürakuszai türannosz hívének és az athéni demokrácia elkötelezettjének antagonizmusa. Ez a dolog **magánemberi** oldala, de olyan magánbenyomások párlata, amelyek társadalmi töltete iránt nem táplálhatunk kétségeket.

Ami Zeusz-Prométheusz kibékülésének mélyebb, **társadalmi** hátterét illeti, ahhoz magyarázatot kapunk, ha nem feledjük, hogy 470 körül vagyunk, s a görög-perzsa háborúk még 448-ig, vagy húsz évig folynak! Miként később a „**Perzsák**” című drámája írja, veszélybe került a polisz, amikor

*Millió férfit adó Ázsia bátor
ura felhozá hadát mind e világra...*¹¹⁵

Aiszkhüloszt tehát az is motiválhatta hogy a „*városemsztő* perzsa *had*” nyomás alatt élő poliszokban a belső szociális ellentétek kiélezését és a politikai ellentétek végigharcolását nem vállalhatta, eszmeileg nem támaszhatta alá, mert bármilyen hatalom, lett légyen is az, akár türannosz-hatalom, megingása utat nyithatott volna a még ekkor erős perzsa hatalomnak és terjeszkedésének.

A CSODÁLATOS EMBER VITA AISZKHÜLOSSZAL (I)

Aiszkhülosz „**Leláncolt Prométheuszá**”-ról és Szophoklész „**Antigoné**”-járól, viszonyukról van szó. Az összehasonlításnak van alapja. Állítják, mint Trencsényi-Waldapfel Imre, hogy „*Az Antigoné második kardala voltaképpen a Prométheusz-mítoszhoz ad általánosabb megfogalmazást.*”¹¹⁶ Hasonlóan vélekedett Heller Ágnes: „*Sophoklész Antigonéjának nagy, lírai kórusa mindezeket az eszméket tömör, szintetikus egységben dolgozza fel.*”¹¹⁷ Vitathatatlan, Szophoklész humanista himnuszát **igazán** megérteni csak Aiszkhülosz Prométheuszával egybevetve lehet.¹¹⁸

Íme az „**Antigoné**” felelőse a „**Leláncolt Prométheusz**”-szal:

*Előbb, ha láttak is, hiába láttak ők,
s amit hallottak, azt sem értették, akár
az álmoképek, éltek végig életük,
mindegy volt minden...*

**...mindenben ügyes,
Ha akármí jön**

*...téglából a nap felé
nem tudtak rakni házat s megmunkálni fát,
de földbe ásták magukat, mint serény
hangyák, barlang zugába, hol nem jár a nap.*

**...a törvényt
Tanulja, a városrendezőt,
Lakatlan szírteken
Tűző nap forró sugarát s a fagyot
Kikerülni ügyes...**

*Nem ismerték a tél s az illatos tavasz
s a termő nyár szilárd ismertetőjelét,
terv nélkül végezték minden munkájukat
mindaddig, míg én nem mutattam meg nekik
a felkelő s letűnő csillagképeket.*

**S Gaiát, a magasztos istennőt,
Zaklatja a meg-megújulót
Évről évre az imbolygó ekevassal,
Fölszántva lovával a földet.**

Okoskodásuk legjavát, a számot is

*javukra feltaláltam s a betűvetést,
s a Múzsák anyja lett a hű Emlékezet.*

**Es a beszédet és a széllel
Versengő gondolatot...
Tanulja...**

*először én fogtam járomba barmokat;
igát s a terhet hordva hogy rabszolgaként
az embertől a súlyos munkát átvegyék,
szekér elé a hámot kedvelő lovat
befogtam, s arra büszkék most a gazdagok.*

**Szolgáivá tette okos leleménnyel
A hegyek meg a rétek állatait,
A lobogóhajú paripának és a bikának
Nyakába vetette igáját.**

*Fel nem találta tengert szeldeklő hajók
vitorlaszárnyát sem helyettem senki más.*

**Ő az, ki a szürke
Tengeren átkel,
A téli viharban
Örvénylő habokon...**

*...én agyaltam még ki sok mesterfogást.
A legnagyobb jó mindezek közül: ha kór
támad meg embert, nem volt orvosság sehol,
mit enni vagy inni vagy mit kenni kell,
de gyógyszer híján sorvadoztak, míg csak én
meg nem mutattam, hogy kevernek balzsamot,
minden betegség ellen mást s mást gyógyszerül.*

**...ám a haláltól
Nem tud menekülni,
De gyógyírt a nehéz nyavalyákra kigondol.**

*Megállapítottam sokféle jóslatot,
én választottam szét először, hogy melyik
álom válik valóra, mit jelentenek
a hangok és az útközben talált jelek.*

**Ha tud valamit valaki,
Mesteri bölcsét, újszerűt,
Van, ki a jóra, van, ki gonoszra tör vele.
Ki a földnek törvényeket ad,
Jogot, mit az isteni eskü véd,
Az a városban az első, de hazátlan,
Akinek jó, ami nem szép.
Tűzhelyemnél nincs helye,
Ne ossza meg tervét sem az velem, ki így cselekszik.**

*És én mutattam meg horgaskörmű sasok,
röptét, mikor baljóslatú vagy kedvező,
melyiknek mily szokása van s természete,
harcban melyik madár melyik madárral áll,
s melyik melyikkel fér meg békeségesen,*

**Szárnyas madarak könnyűszívű
Népére, az erdő vadjaira
Készíti a hurkot,
A sósvízű tengerben lakozó
Halakat hálóval fogja meg
A férfi, ki ésszel él.**

*a sima belső részeket megnézni jól,
az istenek milyen színű epét s milyen
máj tarkaságát s szép arányát kedvelik.
Az áldozat nehéz művészetére én*

*vezettem rá az embert, zsírral eltakart
forgócsontot s a végtagot hamvasztva el,
a tűz titkos jelére nyitva rá szemük.
Elég ez is már. S föld alatt rejtőzködő,
az emberek hasznára való kincseket,
rezeget, vasat, s ezüstöt és aranyat ha én
meg nem lelem, ki hozta volna fel nekik?
Tudom jól, senki, kár tovább beszélni is.
Tudd meg tehát, egy röpke szó mindent kimond:
ember minden tudása éntőlem való.¹¹⁹*

Sok van, mi csodálatos,

De az embernél nincs sem csodálatosabb.

Hogy gyűlölöm saját kezem művészetét!¹²⁰

Ha tud valamit valaki,

Mesteri bölcseset, újszerűt,

Van, ki a jóra, van, ki gonoszra tör vele.¹²¹

E gondolati ellentmondások a kor ellentmondásosságának gondolásai. A közkeletű felfogással szemben állíthatjuk, hogy Szophoklész nem általánosítja, nem alátámasztja, nem kiegészíti, nem szintetizálja, nem egységesíti, nem tömöríti Aiszkhülosz eszméit, ellenkezőleg, vitázik Aiszkhülosszal, elveti az erőtlent és az isteneknek kiszolgáltatott embert felmutató világlátását. Talán nem tudatosan, de mindenesetre ténylegesen. Aiszkhülosz Prométheusza **istengyűlölő**, Szophoklész „**Antigoné**”-ja **humanista** mű!

Prométheusz híres monológjának kezdő és záró sorai gondolatilag egybecsengnek:

*Elmondom inkább azt, a balga emberek
mily sok sorscsapást megérttek, míg értelmet én
adtam nekik s hogy ésszel élni tudjanak.¹²²*

és a konklúzió:

*Tudd meg tehát, egy röpke szó mindent kimond:
ember minden tudása éntőlem való.¹²³*

Prométheusz ajándéka tehát az ember embersége.

Az „**Antigoné**” második kardalában Szophoklész félretolja a mítoszt, és az embert önnön maga teremtményeként mutatja be. Az ember mindenben önmagára ismer,¹²⁴ mindent önmaga erejéből ér el, mindent önmagának köszönhet, önmaga emeli ki önmagát a barbárságból.¹²⁵ Az öntudatos ember hangja ez, akinek az emberi felemelkedés megértéséhez nincs szüksége se mártíromságra, se szentségre, se istenekre.¹²⁶ Istenkáromlás? Szophoklész nem harcol az istenek ellen, nem is gyűlölöi őket. Számára nem léteznek. Ebből fakad a kardal emberi fensége.

Szabó Árpád felveti, hogy a kar e második énekében más van, ha a dráma egészébe helyezzük, nem pedig attól elszakítva értelmezzük. A második kardal önmagában egyértelmű optimizmust, az emberi nagyság csodálatát, az emberi haladásba vetett hitet, mindezekről szárnyaló lelkesedést fejez ki. Az egész drámai környezet, különösképpen a kar harmadik éneke¹²⁷ cáfolata mindannak, amiről a második kardalban a Kar beszél.¹²⁸ A kardal önmagában vett tartalma és a drámai szituáció éles ellentmondása kettős igazságot takar: egyfelől az ember bámulatos tettei és eredményei, még nagyszerűbb lehetőségei, másfelől kisszerű korlátok közé szorított életének nyomorúsága kerül szembe. Míg a második kardalban minden, a nehézségek és a kínok, a rútság és a törvénytelenység emberi mű, addig a harmadik kardal a földi nyomorúságért egyértelműen az igazságtalan isteneket teszi felelőssé.¹²⁹

A RETTENETES EMBER VITA AISZKHÜLOSSZAL (II)

Mindez egybevág azzal, hogy Mátrai László ellentétes értelmet ad a híres sornak: „*Sok rettentő dolog van a földön, de mindenek között legrettenetesebb maga az ember.*”¹³⁰ A „*δεινός*” jelentése ugyanis a „*csodálatos*” mellett „*rettentő*”, „*rettenetes*”, „*iszonyú*” is.¹³¹ A „*δεινός*” kettős értelmezésének lehetőségében kulminálódik az „**Antigoné**” 2. kardalának és

az egész drámának belső ellentmondása. Hiába a céltalan mindentudás, a csodás bölcsesség, a számtalan mesterség, a feltalált eszközök sokasága, hiába Prométheusz önfeláldozása, akitől az ember minden tudása ered, miképpen Aiszkhülosz véli; vagy hiába a **csodálatos** ember, aki mindent önerejéből ért el, aki mesteri bölcsességét az újszerűre és a jóra fordítja, vagy a **szörnyűséges** ember, aki tudásával a gonoszra tör, ahogyan Szophoklész képzei.

Az ember tudása nem istentől való, hanem öntanulás: „*ő az, ki*” mindent felfedez, mindent megvalósít, „*a védő isteni eskü*” mintegy mellékesen merül föl. Mellékesen, de nem elhanyagolhatóan, az isteni eskü a törvényt, a jogot, a várost védi.¹³² Megemlítjük azonnal, hogy ahol a drámaíró kezét a tragédia logikája és a mitológiai anyag hagyománya megköti, ott számtalan helyen az isteneknek és a jóslásnak nem csupán lehetőségét feltételezi, hanem a drámai cselekmény emelőjeként is alkalmazza. Ez mit sem von le annak jelentőségéből, hogy a hagyományos szemlélettel szemben lépten-nyomon föllép, ahol ezzel nem veszélyeztetni a drámai konfliktusok kibontását:

*Boldogok, kiket nem látogatott meg életükben sorscsapás,
mert akinek isten rázta meg palotáját,
nemzedékről nemzedékre kúszik házukba a romlás,
mint hullám a tengeren,
hogyha thrák szelek zavarják
s félkavarják, végigfutva rajta, a mélységeket.
mély örvényből hömpölygetve
sós és szennyes áradást,
s zúg a szélcsapkodta, hullámverte partok sóhaja.*¹³³

majd így folytatja:

*Aki mondta, bölcsen mondta,
s mint igaz szó szállt reánk,
hogy a rosszat érzi jónak
az, kinek lelkét az isten
űzi pusztulás felé,
ámde baj nélkül csak kurta perceket fog élni az.*¹³⁴

és a konklúzió:

*egy a törvény: nincs halandó,
ki az életet baj nélkül éli végig, bárhol él.*¹³⁵

Tartozunk annyival az igazságnak, hogy emlékeztetünk arra, Prométheusz nem csupán ilyen áttételesen jelenik meg Szophoklésznel. Az „**Oedipus Kolonosban**” című drámájában felvetődik az Idegen és Oidipusz párbeszédében Prométheusz neve és szerepe. A vak Oidipusz azt kérdezi az Idegentől, hogy milyen tájra érkezett:

*Itt az egész környék szent, mert védi a
dicső Poseidon és a tűz-hozó titán,
Prométheus. A föld, melyet tiporsz, ahogy
hívják, a „tartomány érc talpu küszöbe”,
Athén bástyája; s köröskörül a mezők
kérdedve vallják ős fejedelmüknek a
lovast Kolónost: annak hordja egy-közös
névvel nevezve valamennyi a nevét.*¹³⁶

A föld szentségének e két magyarázata – Poszeidón és Prométheusz – első látásra nem illik össze, legfeljebb, s ez bizonyára így van, mint a **víz** (a tenger istene) és a **tűz** (tűzhozó titán), Thalész és Hérakleitosz elvének oppozíciója. E földet azonban nem csupán Poszeidón és Prométheusz védelmezi, hanem

*...úrnoi a
szörny istennők, a Föld és az Éj leányai.

Mindentlátó Eumediáknak mondja e
táj népe őket: másutt más név járatos.*¹³⁷

azaz ők az eumeniszek, az erünniszök, az erinuszök: Aléktó, Megaira és Tiszphoné, akik Hadész segítői, feljárva az alvilágból kérlelhetetlenül üldözik, az örületbe kergetik a jogtalan erőszak és vérontás elkövetőit. Prométheusz két vonatkozásban is kapcsolatba hozható Hadésszal: Sztüx fiai, Kratosz és Bié, azaz a Hatalom és az Erőszak segítenek Héphaisztosznak Prométheuszt a sziklához láncolni, Zeusz pedig vihar és villámlás kíséretében Prométheuszt a Tartaroszba löki: „*Prométheusz, a villámtól sújtva, a sziklával együtt a mélységbe zuhan.*”¹³⁸ Ez az ión gondolkörbe illő Poszeidón-Prométheusz, azaz víz és tűz oppozíció, valóban héraikleitoszi ellentmondás, ami kiegészül egy phereküdeszi – Föld és Éjszaka –, valamint egy orfikus – eumeniszek – ihletésű mozzanattal is.

Mint látható, Prométheusz mellékszereplő, de olyan epizodista, aki közel áll a hagyományos, mitologikus Prométheusz-értelmezéshez, talán közelebb, mint Aiszkhülosz. Ez arra mutat, hogy Szophoklész Aiszkhülosz-kritikájában elsősorban nem annak Prométheusz-értelmezését vitatta, hanem Aiszkhülosz ember-felfogásával állította szembe a magáét. A tekhné fontosságát jól ismerte föl Szophoklész, amikor megírta az embert nagyvá tevő munka s technika himnuszát. A tragédia egészének ebben az összefüggésben korántsem mond ellent, ellenkezőleg, hangsúlyozza az emberi erőfeszítések végső értelmét.

Platón és Arisztotelész kortársa, az i. e. IV. században működött Moszkhión Aiszkhülosz és Szophoklész vitájához kapcsolódott:

– *Prométheusz bölcs sugallatára, vagy csupán
szükségből, vagy talán az esztendők során
a természet kínálta mesterül magát, –
akkor találta meg Démétér gondosan
nevelt gyümölcsét, s Bakkhosz édes kútfejét,
s a földet, melybe senki addig nem vetett,
járomba vont ökrök szántották mélyre fel;
oltalmul házat építettek, s bástyafal
övezte már a várost; így az elvadult
élet helyébe szervezetten jött a rend.*¹³⁹

A költeményben megszólal már a kétely is: vagy „*Prométheusz bölcs sugallatára*”, vagy csupán a természet példájából, vagy pedig a „*szükségből*” nőtt ki az emberi ügyesség. Vagy-vagy? De érződik, hogy a „*vagy*”-ok sorában Prométheusz sugallata már kevesebb realitással bír, mint a természeti szükségszerűségek felismerése és az ember szükségének enyhítése.

Vergilius a szüregsre szavaz:

...*hogy a nép egyesén ráleljen a számos
mesterségre, s hogy búzát a barázda teremjen,
és a kovába szorult szikrát csiholója kiüsse.
Vájt égerfahajón a hab ekkor ütődik először;
csillagokat nevez el a kalmár, és számba kerülnek
Piások, Hyasok s a lycáoni lángarany Arctos;
lépet azóta vetünk, állítunk őrt a vadaknak,
majd fogjuk be nagy őserdők vadonát ebeinkkel.
Ez varsát vet a tág folyamokba, besiklik a másik
a nyirkos öreghálóját mély tengerbe meríti;
az rideg ércből hars fűrészt alakít leleménnyel
(mert a szilánkos fát azelőtt ékkel hasogatták),
– íme a sok mesterség így született meg. A durva
munka legyőz mindent, ha szorít nyomorunkban a szükség.*¹⁴⁰

A szükség, a nyomor – nem Prométheusz, az isten, s nem a csodálatos és ügyes ember – az, ami az embert megtanítja a mesterségekre, a vadállatok befogására, a folyók és tenger kiaknázására, a vas megmunkálására, a kalmárokat a csillagok számbavételére. A „*durva munka*” tette az embert leleményessé, ügyessé, okossá és erőssé: a „*durva munka legyőz mindent*”. Ez az ember, akit a nyomor kényszerít arra, hogy kiemelkedjen a tespedtségéből, önmaga teremtőjévé válik, s a szaturnuszi kor emberével szemben kibontakoztatja emberi erőit.¹⁴¹

A LÉZENGŐ ISTEN
ARISZTOPHANÉSZ PROMÉTHEUSZA

Epikharmosz komédiát írt Prométheuszról, Aiszkhülosz szatírájátékot. Nem állíthatjuk, ám nem is zárhatjuk ki, hogy az előbbieket hatottak valamiképpen Arisztophanész Prométheusz-ábrázolására „**A madarak**”-ban. A komikus szituációk nem lehetnek azonosak, ám ha másban nem is, de **hangulatukban** nem állhattak messze egymástól: rokonok.

Aiszkhülosz elének tárta Prométheuszt, a tragikus, a lázadó, a felmagasztalt istent. Ezzel feleselt Szophoklész, de ezzel e fenséges Prométheusszal vitázik Arisztophanész is. Erre nézve kétséget kizáró, Aiszkhülosz szó szerinti idézésével alátámasztott, nyílt utalást találunk:

PROMETHEUS: Mindig szerettem az embert, tudod... S gyűlölöm isten társaim, tudod.

PEISTHETAIROS: Te mindig istengyűlölő valál.¹⁴²

Arisztophanész Prométheusza félve rejtőzködik Zeusz és a többi isteni társai előtt. Beburkolózva jön, hogy föl ne ismerjék.

Jaj istenem, csak meg ne látna Zeus!

*Nem látsz valamely
Istent utánam ott lenn?¹⁴³*

A ráismerő Peisthetairoszhoz így szól:

*Hallgass, ne szólíts nevemen:
Végem miattad, ha Zeus észrevesz,
Hanem, hogy elmondhassam, hogy mi újság
Az égben, e napernyőt tarts fölém:
Ne lássanak meg isten társaim.¹⁴⁴*

és máshol:

*De most már futok.
Hozd a napernyőt, hogy ha Zeus lenéz,
Gondolja, kaszvivő leányt kísérek.¹⁴⁵*

E gyáva, Zeusz előtt önmagát leánynak álcázó isten így meséli el az égben történeteket:

*PROMETHEUS Azóta, hogy **ti** várost ültetek,
Nem áldoz már egy lélek se már nekik,
Égő tetem-füst nem szállt fel soha
Hozzánk azóta; hanem böjtölünk,
Mint a Thesmophoriákon, áldozat
Nélkül; barbár istenek pedig,
Éhezve mint az illyrek, rikoltnak,
A haddal akarják megrohanni Zeust,
Ha újra vásárt nem nyitnak nekik,
Hol megvehessék a leszelt johot.*

*PEISTHETAIROS Vannak tehát más, barbar istenek
Tirajtatok kívül?*

*PROMETHEUS Hogyne? Hát nem az
Az Exekestides védistene?*

PEISTHETAIROS S mi a nevök e barbar isteneknek?

*PROMETHEUS Mi? hát **Triballos**.*

*PEISTHETAIROS Értem: annyi mint
Ribanc, ez a szó abból lett, ugy-e?*

PROMETHEUS *Természetes. De haldd csak, mondok egyet,
Jó majd követség Zeustól és az égi
Triballusoktól, mely békét ajánl;
De meg ne kössétek, hanemha Zeus
Átadja nektek önként jogarát,
És Basiléiát meg nőül neked.*

PEISTHETAIROS *Ki Basiléia?*

PROMETHEUS *Gyönyörű leány;
Ez gyúrja Zeusnak a villámkövet,
És mind a többit: a józan tanácsot,
Eszélyt, jó rendet és törvényt, hajógyárt,
Rágalmazást, pénzosztót, három-oblot.¹⁴⁶*

A szűz Ió és Pandóra helyett Basiléia, az istenek formálta szűz helyett ribanc (tribád), aki egy személyben több istennő (Métisz: ő adja Zeusnak a józan tanácsot és eszélyt, Themisz: ő adja a jó rendet és a törvényt) szerepét betölti. Aiszkhülosz által ión istenné átrajzolt Prométheusz Arisztophanésznál barbár istenné lényegül vissza. Az istenekkel dacoló és lázadó aiszkhüloszi isten az istenek elől rejtőzködővé, az istenektől rettegővé lesz, kifordul önmagából.

Hellasz így búcsúzik Prométheusztól.

LUKIANOSZ GÖRBE TÜKRÉBEN A KERESZTRE FESZÍTETT ROMÉTHEUSZ

Az számunkra nem érdekes, hogy Lukianosz ismét elmondja Prométheusz, Héphaisztosz és Hermész párbeszédét, ami Aiszkhülosz „**Leláncolt Prométheusz**” tragédiájának első jelenetéből közismert, miközben Hésziodosz nem kevésbé ismert mítosz-feldolgozására is vissza-visszaütal. Ezzel szemben érdemes figyelmünkre az a szatirikus él, amivel Lukianosz újraértelmezi a mítoszt.

Kezdjük mindjárt azzal, hogy nem pontos az általunk adott cím: „**Prométheusz Lukianosz görbe tükrében**”, mert szemben Arisztophanész Prométheusz-idézésével ő nem a pipogya, Zeustól rettegő Prométheuszt nevette ki, hanem Zeust, Héphaisztoszt, Hermészt és az egész istenvilágot rajzolja meg méregbe mártott tollával. Prométheusz önvédekezése támadás a vádlókkal s vádjaikkal szemben. Miként Hermész mondja: „*szerencséd, hogy Zeus nem hallotta meg, amikor ezt mondtad; biztos vagyok benne, ugyanis hogy tizenhat saskeselyűt küldött volna, hogy kivájják a belsőréseid: olyan súlyosan megvádoltad őt, miközben látszólag védekeztél.*”¹⁴⁷ Ennek ellenére itt Prométheusz nem az istenekkel szemben lázadó titán, hanem éppenséggel az istenek jötevője.

Nem érdemes részleteiben bemutatni és értelmezni azokat a helyeket, ahol szembefordítja Prométheusz a maga igazságát az istenek igazságával. A sok hely közül csak egyet emelek ki, az emberteremtést. Prométheusz isten, egy az istenek közül, de olyan isten, aki nemhogy az istenek ellen lépne fel, hanem az az önzetlen isten, akinek az emberteremtéssel az istenvilág minden jót köszönhet: „*Zeusnak meg Apollónnak és Hérának a tiszteletére, de a tiédre is, Hermész, mindenütt láthatni templomokat, de Prométheusz tiszteletére sehohsem. Látod, mennyire tartom csak a saját érdekemet szem előtt, és mennyire rövidítem meg és árulom el a közöset?*”¹⁴⁸ Hésziodosz minden földi baj forrását a nőkben látja. Az istenekkel és vele szemben veti fel: „*Ami azonban legjobban ingerel, az, hogy miközben egyre gáncsoljátok az emberteremtést, de különösen a nőket, ugyanakkor szeretitek őket, és minduntalan lejártok hozzájuk, hol bikákká, hol pedig szatírokká vagy hattyúkká változva, sőt még azt is helyénvalónak tartjátok, hogy tőlük istenek szülessenek.*”¹⁴⁹ Különben is az emberek az istenekhez hasonlítanak.¹⁵⁰ A nőgyűlölő Hésziodoszt az életigenlő Lukianosz oktatja ki.

Hésziodosz Prométheuszt egy köoszlophoz, Aiszkhülosz a Kaukázus sziklájához láncolja, ezzel szemben Lukianosz keresztre feszíti. A keresztre szögezés a kivégzés római formája. A görög műveltségű, Antiokheiát bejáró szír Lukianosz ismerte a korabeli keleti misztérium-vallásokat, de ismerte a korai kereszténységet és Jézus keresztalálát is: „*Mert*

*ezek még ma is tisztelik azt az embert, akit Palesztinában keresztre feszítettek, mivel ő vezette be ezt az új kultuszt a világba.*¹⁵¹ Talán éppen a korai kereszténységgel való találkozása nyomán bűnhődött Prométheusz is a kereszten, miképpen Jézus. Ez azután napjainkig végigvonul a Prométheusz-mítosz eszmetörténetén; hol a jézusi Prométheuszt, hol a prométheuszi Jézust állítva az előtérbe.

Ez a császárkori Róma Prométheuszának szatirikus istenvilága.¹⁵²

A KERESZTÉNY NAPTÁR SZENTJE PROMÉTHEUSZ ÉS JÉZUS

A Prométheusz-mítosz sorsa változatosan alakult a keresztény világban. Az istent gyűlölő titánt elsőként talán a II. századi szír Tatianosz azonosította Jézussal.¹⁵³ Mondhatjuk, hogy Prométheusz isten és ember, miként Jézus „Istennek fia”, az „embereknek fia”.

Ezzel szemben fogalmazzák meg a **filozófus** Prométheuszt.

A XV-XVI. század fordulóján élt skolasztikus Pietro Pomponazzi felmondta Prométheusz és Jézus azonosítását. Szerinte „*Prometheus olyan filozófus, aki, míg ki akarja tudakolni Isten titkait, folytonos gondoktól és gondolatoktól emésztődik, nem szomjazik, nem éhes, nem alszik, mindenki kineveti, minthogy ostobának és szentségtörőnek tartják, az inkvizítorok üldözik, a csöcselék gúnyképe lesz. Ez hát a filozófusok haszna, ez az ő jutalmuk.*”¹⁵⁴ Prométheusz lesz az inkvizíció által üldözött, szentségtörő, a tömeg szemében gúny tárgyául szolgáló ostoba, de a valóságban Prométheusz olyan gondoktól és gondolatoktól emésztődő filozófus, aki önzetlenül – éhesen, szomjasan, álmatlanul – kutatja az ég és a mindenség titkait.

Így válik Prométheusz a filozófusok példaképévé, önmaga is filozófussá már az újkor előestéjén! Prométheusz – filozófus! – ezzel a gondolattal Hegel¹⁵⁵ és Schelling is egyetértett: „*Nem könnyű megmondani, mennyiben költői személy voltaképp Krisztus. Nem tisztán Istenként az; mert ember voltában nem Isten, ahogy a görög istenek azok, anélkül, hogy végességükön csorba esnék, hanem igazi ember, aki az emberiség szenvedéseinek is alá van vetve. Nem emberként az, hiszen mégsem tekinthető minden oldalról emberi határok közé szorítottnak. Mindezeknek az ellentmondásoknak a szintézise egy önként szenvedő isten idejében rejlik. De Krisztus éppen ezért a régi istenekkel szembeállított ellenpólus. A régiek nem szenvednek, hanem boldogok a maguk végességében. Prométheusz, aki maga is isten, szintén nem szenved, mert szenvedése egyszersmind tevékenység és lázadás. A tiszta szenvedés sohasem lehet a művészet tárgya. Még ha embernek tekintik is Krisztust, nem tekinthetik soha másként, mint aki tűr, mert nála az emberiség magára vett teher, nem pedig természet, mint a görög isteneknél, és Krisztus emberi természete, minthogy az isteni természetből is részesedik, még a világ szenvedéseinek szempontjából is érezhetőbbé válik, és meglehetősen feltűnő, hogy Krisztust a valódi festészet a legnagyobb előszeretettel és a leggyakrabban gyermekként ábrázolta, mintha az isteni és emberi természet e csodás – nem indifferenciájának, hanem – keverékének a problémája... csak a gyermek meghatározottságában volna teljesen feloldható.*”¹⁵⁶

Pomponazzi, Schelling, Hegel szembeállította Prométheuszt Jézussal. Ezek világos, félreérthetetlen állásfoglalások. Most Tatianosz módjára Jézus és Prométheusz azonosítása, összemosásuk áll előttünk. Legújabb paradox módon a minden istent gyűlölő titán a keresztény naptár szentjévé lépett elő, s a keresztény naptárban „*jobb helye van itt, mint bármely más naptárban, beleértve a sajátját is, azaz a görög hagyományt*”¹⁵⁷ mert „*Prométheusz tulajdonképpen Jézus előfutára*”¹⁵⁸ pogány elődje. Cs. Szabó László állítja: „*Prométheusz lett a romantika óta az öntörvényű istentagadók megfeszített Krisztusa.*”¹⁵⁹

Nem zavartatva a tényektől, Prométheusz és Jézus egymásra talált, Prométheusz és Jézus rokonok, akiket a szeretet törvénye és a szenvedés köt össze. Így jutott a keresztény teizmus, a „vallásos” és a „tudományos” ateizmus többé-kevésbé konszenzusra. Ez mindkét fél részéről nem széplelkek hitbéli vagy elméleti ügye, mert Prométheusz és Jézus, fideizmus és felvilágosítás, hitetlen és hívő összekapcsolásával eltűnnek különbségeik, feloldódik egyéniségük. Veszélyes fordulat mind az ateistákra, mind a teistákra nézve!

A TEOLÓGUS PROMÉTHEUSZ

A FRANCIÁKNAK NEM KELL

A francia felvilágosodás és a forradalmárok nemzedéke mindezt szinte előre megérezte, számára Prométheusz alakja nem hordozta azt az üzenetet, amit más népek, az angolok, az oroszok, a németek kihallottak mítoszából. Hogy a francia felvilágosodás miért fordult a fő áramlattal szembe, hogy a Prométheuszban miért nem az istenek ellen lázadó titánt, a felvilágosodás és a forradalom történelmi szövetségesét látta, arra nézve magyarul szolgálhatnak Holbach szavai. A báró a Prométheusz mítoszában egyikét látta ama abszurd meséknek, „*amelyeket azért találtak ki, hogy megmagyarázzák ennek az annyira jóságos, okos, igazságos lénynek a furcsa gazdálkodását: feltevésről feltevésre haladva el kell jutniok Adám bűnbeeséséig, a pártütő angyalok bukásáig vagy Prometheus bűnéig és Pandora szelencéjéig, hogy megmagyarázzák: miként léphetett be a rossz egy jóakarató értelem által kormányzott világba.*”¹⁶⁰ Prométheusz és Adám, Prométheusz és Pandora tehát a jóságos és igazságos lény jóakarató értelme által kormányzott világban a bűnbeesést, a bukást, a pártütést, a rosszat képviselik. Prométheusz így szemükben a keresztény teológia magyarázó elve lesz, a végtelenül jó és bölcs Isten világában a rossznak magyarázatául szolgál. Természetesen egy ilyen teológus-Prométheuszban nincs helye a deista, az ateista, de mindenképpen antiklerikális beállítottságú felvilágosítók körében. Mégis jogosnak érezzük Ivan Vazov sorait, aki arról énekel, hogy a világ halhatatlan:

*Dobjátok bár a sírgödörbe,
ott is ragyog még egyre jobban,
Prométheuszban meggyötörve,
Voltaire-ben új életre lobban.*¹⁶¹

Comte még az ateizmuson is túlmegy: „*az ateizmus csupán az ember részleges függetlenülését jeleni, mivel vég nélkül kinyújtja a metafizikai állapotot: szünet nélkül a 'végső kérdések' újabb és újabb megoldására törekszik, ahelyett, hogy radikálisan félretolna minden hiú metafizikai kérdésfeltevést.*” Majd így folytatja: „*A következetes ateistákat tehát úgy tekinthetjük, mint a legkövetkezetesebb teológusokat, mivel ugyanazoknak a kérdéseknek a megoldását keresik, mint amazok.*”¹⁶²

Talán Prométheuszra gondolt Rimbaud, amikor kijelenti: „*A költő tehát valóban tűzrabló,*”¹⁶³ vagyis Prométheusz örököse és rokona. Ne tévesszenek meg ezek a szavak! Ugyanez a Rimbaud a tizenkilencedik század végi francia progresszió nevében ugyancsak fölmondta a közösséget Szókratészszal és Jézussal:

*Szókratész, Jézus és igaz hadak – utálat –
az Atkozotthoz mind! Hódoljatok neki!*¹⁶⁴

Az első világháború előestéjén Anatole France az „**Angyalok lázadásá**”-ban¹⁶⁵ számol le a Prométheusz-mítoszzal. A pártütő angyalok végül nem vállalják Isten trónfosztását, mert a türannosz letaszítása mögött a lázadó Sátán álmában meglátja önmagát a zsarnok Jaldabaot szerepében. Ezért Anatole France – valószínűleg Nietzsche nyomán – megidézi a „*jólét-démonokat*”, Dionüszoszt, s vele ellentétben álló Apollónt és a Múzsákat.¹⁶⁶ A szocialista, a forradalmat igenlő és váró idős mester egyben megretten a forradalomtól, amely nem csupán a türannosz ledöntéséhez vezethet, hanem egyben egy új zsarnokság kialakulását eredményezheti. A rémálom valósággá vált a szocializmus álrúhás kísértetében, a nem-létező szocializmus sztálini önkényuralmában, és Hitler sem nem nemzeti, sem nem szocialista nemzeti szocializmusában.

Gide-nél is végbemege ez az átalakulás, a „**Le Prométhée mal enchainé**”-ben, „**A rosszul leláncolt Prométheusz**”-ban. Az ő Prométheusza amorális, izgága, léha, céltalanul hóbörgő alak.¹⁶⁷ Nem véletlenül kiált fel Caillaux: „*Láncoljátok meg az új Prométheuszt*”, vagy – mondjuk mi – az új Prométheuszokat!

A háttérben több lehetett, mint az, amire Holbach báró gondolt. Heine említi, hogy „*Descartes azzal, hogy a skolasztikát szétzúzta, szétzúzta a középkor idejét múlta ellenzékét is. A régi seprűk a sok szeméttől eltompultak, túlságosan sok szemét tapadt rájuk, és az új kor új seprűket kívánt. Minden forradalom után le kell mondania az addigi ellenzékének, különben nagy ostobaságok történnek.*”¹⁶⁸ Ahol és amikor a régi kor hordalékát sikerült elpucolni, ott és akkor a régi kor megtisztítására török maguk is anakronisztikussá válnak. Ahol és amikor –,

de a régi idők kísértetei vissza-visszatérhetnek, s akkor „ellenzéke” is újfent „korszerűvé” válik. Nem lehet kijelenteni, hogy ez vagy az az ütközet az utolsó.

GOETHE HÉROSZAI A STURM UND DRANG HŐSE

Amin a franciák történelmileg túljutottak, az még a németek előtt állt. A német felvilágosodás Prométheuszban a maga példaképét látta. A Prométheusz-rajongás része az európai progresszió tizenhétedik és tizenkilencedik századi ideológiai fő vonulatának mind Nyugaton, kiváltképp Angliában – gondoljunk Sheley „**A megszabadított Prométheuszá**”-ra – és Németországban, mind pedig Keleten. Mi itt német vonulatát villantjuk fel, amely hozzánk a legközelebb áll.

Herder Prométheuszhoz ezt a vonását emelte ki: „*A Földön Prométheusz alkotott; megmintázta a földhözragadt, lágy anyagot, és annyi fényes szikrát és szellemi erőt hozott a magasságból, amennyit ebben a naptávolságban, ilyen és más fajtájú tömegben hatalmába tudott keríteni.*”¹⁶⁹ A hangsúly a **Földön** van, s Prométheusz alakja és szerepe szigorúan a **Földhöz** kötött, vagyis szemben áll az **Éggel**, azaz ő az emberi az istenivel szemben. De földhöz kötöttségben nem csupán erről van szó! Érdekes, hogy Herder a geocentrikus világgéppel állította szembe a görög kultúrhérosz alakját: máskor és más bolygókon, teljesen más talált anyagból, más naphoz kötődve és más naptávolságot átölve, más fajsúlyú tömegeket hatalmába kerítve nem Prométheusz, hanem más valaki hozott létre bizonyára másféle szellemi erővel bíró másféle embert, mint a Földön Prométheusz. Ebből következik, hogy „*oly siralmas, amikor Földünk szubsztanciájáról és jelenségeiről következtetnek amazok [ti. más bolygók lakóinak– EKO] tulajdonságaira.*”¹⁷⁰ A Föld és más „*földek*” szembeállítását áttételesen mindenfajta földi mitológiával és a Földhöz kötött mindenfajta hittel szembeni kizárólagosságot megkérdőjelező alapállás. Herder Prométheusz-interpretációja kivételes mind a korábbi, mind a későbbi korokkal összevetve is. Talán napjainkban, az űrutazások és az intenzív bolygókutatások idején válik ez a herderi nézőpont aktuálissá. Nem véletlen, hogy a korabeli és a későbbi értelmezők egészen eltérő útra léptek.

Goethe avatta Prométheuszt a Sturm und Drang hőisévé. Prométheusz új jelkép és új bajnok, nem a hellászi ég szülötte, hanem a felvilágosodás hőse: az elnyomottak hőse.¹⁷¹ Prométheusz annak a kornak a szentje, amelyben minden evilági küzdelem a vallás elleni harc formáját öltötte. Goethe is ezt a mozzanatot emelte ki:

*Nincs a világon semmi silányabb,
miként ti, istenek.*

*Most itt ülök, Embert teremtek
ennen-képemre,
hozzám hasonló emberi fajtát,
hogy sirjon, örüljön,
csóktól tüzesedjék és sanyarogjon
s téged ne becsüljön,
mint én!*¹⁷²

Goethe évtizedek próbálkozásai során sem tudott megbirkózni Prométheusz mítoszával és alakjával. Csak a tervezett dráma előszava született meg, s ebből tudjuk, hogy az ő Prométheusza az istenkáromló, állatokat és embereket teremtő titán, aki a szegény, a balga, a rongy emberek istenével fordul szembe. Az isten-ember konfliktus fokozatos háttérbe kerülését mi sem mutatja jobban, mint az, hogy bár Goethe nem írta meg tervezett Prométheuszról szóló drámáját, de 1807-ben a követői által alapított „**Prometheus**” című bécsi szépirodalmi lap felkérésére még abban az évben megírta „**Pandora**” című színművét. Már címe is mutatja, hogy Prométheusz főszereplőből fontos, de mellékalakká vált. Ekkor már a pártütő titán testvére, a szüklátókörű, a meggondolatlan, az előre nem látó, óvatlan, elhamarkodottan döntő Epimétheusz lesz a dráma főhőse, aki a cselekvő Prométheusszal szemben tépelődik és mérlegel, álmodozik és gondolkodik. A Zeus-Prométheusz ellentét helyébe a Prométheusz-Epimétheusz ellentét lép.

Goethe a lázadó és teljes emberi élet élésére vállalkozó, s ennek érdekében az ördöggel is cimboraságot vállaló igazi hőset nem Prométheuszban, hanem először (nem az

áruló, hanem a lázadó) Götzben, majd Faustban találta meg. A „**Faust**” kidolgozására szinte egész életét, de legalább három évtizedet áldozott. A dráma alapkonceptiója magának Faustnak megfogalmazásában így hangzik: „*És ami az egész emberiség osztályrésze, azt én benső magamban akarom birtokolni, szellememmel meg akarom ragadni a legnagyobb magasságot és mélységet, keblemben fel akarom halmozni az emberiség üdvét és keservét, és így a magam énjét az ő énjévé tágítani, hogy mint ő maga, úgy bukjam el végül magam is*”¹⁷³, azaz a Faust-Mephisto szembenállás válik megoldandó problémává. Faustban ott rejtezkedik Prométheusz is, beleépítette Faustba összes hősét. Erre ráéreztek a kortársak is: a Prométheusz alakját megidézők – így Berlioz („**Faust elkárhozása**”) és Liszt („**Faust-szimfónia**”) – megszólaltatják a Faust-motívumot is. Ezért és így lesz a „**Faust**” az emberiség drámája, vagy Puskinnal szólva a modern élet „**Íliász**”-a.

A végszót talán Heine adja meg. Leszámol a görög és a római istenvilág glorifikálásával:

*Sosem szerettelek titeket, istenek!
Ellenemre vannak a görögök nékem
s a rómaiak gyűlöletesek.*¹⁷⁴

De szembesül az új istenekkel, s ledöntené a hitvány új istenek templomait, hogy „*értetek küzdjek, régi istenek*”?! Hogy miért?

*Mert bár ti, régi istenek
az emberek harcában mindig
a győztesek felére álltatok,
nagyobb lelkű tinálatok az ember
s az istenek harcában, ime most én
a legyőzöttekkel tartok egy pártot.*¹⁷⁵

Ez a hang a legismertebb azoknak, akik a XIX. század humanizmusán nőttek föl. Pártot állni a legyőzöttek, a kizsigereltettek, az elnyomottak oldalán!

PIPÁT GYÚJTÓ ÉGI TŰZ MELYIK ÖRÖKSÉGRŐL MONDTAK LE?

Az orosz progresszió is Prométheusz nevét tűzte lobogójára. A polihisztor Lomonoszov (1711-1765) egyik költeménye lehet a nyitány:

*Mi most a nap tűzét felfogjuk az üveggel,
Eként Prometheust követte hát az ember,
Tudásunk révén így miénk lett im a láng,
S bűn nélkül gyűjtja meg az égi tűz pipánk,
Csupán Prometheust sajnáljuk néha, hogyha
Elgondoljuk, hogy a tudás vesztét okozta.*¹⁷⁶

Nem mondhatjuk, hogy Mihail Vlasziljevics, a jobbágyfi tudós kibontotta volna a Prométheusz-problémában rejlő, társadalmilag égető problémákat. Itt nem a jobbágyrendszert bíráló, a hatalom által mellőzött politikus, hanem az egyetemalapító, a laboratóriumban pepecselő kémiaprofesszor szólal meg, méghozzá kissé profánul.

Herzen a művelt orosz nemesség és a vegyesrendűek grecizáló hajlamát ostorozza: „*A közéletben, banketten meg gyűlésen, kamarákban és akadémiákon mindenki színpadi görög és római, mit tudhatunk meg róluk ott?*”¹⁷⁷ Semmit! Kevésbé illet rájuk a klasszikus gúnya, görög-római jelmez, mint illet a nyugati polgári progresszió harcosaira. Ami nyugaton hellén jelmezben eljátszott komor dráma volt, az Oroszországban akkor és ott színpadi tragikomédia. Keserűen állapította meg, hogy „*korunk Prométheuszá*”-ról, hogy a világgosságot nem Jupitertől, Zeustól, az istenektől, hanem az emberektől orozza el.¹⁷⁸ Érdekes egybeesés: mondja ezt akkor, az 1850-es években, amikor Marx is leszámol a Prométheusz-kultusszal.

Ugyanezt az életérzést és következtetést vont le Belinszkij: „*Ha a szkíta Anakharsisz olyan nagy költő lett volna, mint Aiszkülosz, megírta volna a 'Prométheusz'-t, a görög mítoszt, a görög világfelfogás gyümölcsét, műve általános emberi értékű lett volna és a görögök nagyra is tartották volna; de a szkíták nem tudtak volna létezéséről sem.*”¹⁷⁹ Itt természetesen nem Hellaszról és Szkítiáról, hanem Nyugatról és Oroszországról van szó. Az

oroszl szellem, mívészeti, tudomány világraszóló teljesítménye előtt meghajlott a művel világ, de az oroszok mint a szkiták süketek az összemberi felfogásra. Ez annak a hegelianus gondolkodónak fájdalma, aki visszhangtalannak érzi eszméit Oroszországban.

Amikor Oroszországban zászlót bontott a munkásmozgalom, akkorra az angolok és különösen a németek Prométheusz-megidézésén és Marx Prométheusz-felmagasztalásán túlnőtt a történelem. Már nem a vallás elleni harc, nem a filozófiában folytatott küzdelem volt napirenden, hanem a való világ profán felépítése és valóságos-gyakorlati bírálata. Feltérképezve a progresszív hagyományokat a korai orosz munkásmozgalom vitáiban felvetődött, hogy „**Melyik örökségről mondunk le?**”¹⁸⁰, ott a hazai úttörők kerülnek homloklfénybe. Prométheusz neve lényében föl sem merül Plehanov és Lenin írásaiban.

A FILOZÓFIA SZENTJE

MARXTÓL MARXIG

A német progresszió Prométheusz-ábrázolásában külön hely illeti meg a XIX. századi baloldali német gondolkodást. Prométheusz a goethei és schellingi eszmék folytatásaként került az ifjúhegelianusok ideológiai holdudvarába. 1837-ben megalapították a „**Doktorklub**”-ot. Szellemi vezérei, K. F. Köppen és Karl Marx a Prométheusz-mítoszhoz fordultak.

Marx alig tizenkilenc évesen, 1837-ben a „**Skorpió és Félix**” című regénykísérletében a majorátus urával szembe – aki feudális úrként elzárkózik a valóságtól, a küzdelmes élettől – a „közönséges”, az öntudatosan tevékenykedő, bátor, tehetséges és eredményes, aktív embert, a polgár őst és hőst, a prométheuszi embert állítja, „*aki harcol a tájtéző lélettel, fejest ugorva a viharos tengerbe, Prométheusz jogán gyöngyszemet hoz fel a mélyből, egész nagyszerűségében megjelenik előtte az eszme belső képe, és merészebben alkot, a majorátus ura ellenben csak a vízcsöppeket engedi magára, fél, hogy kificamítja végtagjait, ezért bezárkózik egy mosdófülkébe.*”¹⁸¹ Köppen pedig 1840-ben hetykén veti oda: „*A felvilágosodás volt az a Prométheusz, aki elhozta a földre az égi fényt, hogy lássanak a vakok, a nép, a laikusok s megszabaduljanak előítéleteiktől és tévedéseiktől.*”¹⁸²

Ezek a gondolatok alapozták meg azt, amit rövidesen, 1841-ben, doktori disszertációja előszavában írt a filozófiáról: „*Prométheusz hitvallása: 'Nyíltan beszélek: minden istent gyűlölök', az ő saját hitvallása, az ő saját jelígeje minden égi és földi istenekkel szemben, akik nem az emberi öntudatot ismerik a legnagyobb istenségnek. Mellette ne legyen isten senki... Prométheusz a filozófiai naptár legjelesebb szentje és mártírja.*”¹⁸³ Lángoló szavak! De a mítosz mögött mindenkor valamilyen valóságprobléma húzódik meg; ha a forma mitikus, akkor a tartalom is az, mert kifejeletlen, fogalmilag még megragadhatatlan.¹⁸⁴

Marx grecizáló hajlama a negyvenes évek elejéhez kötődik, amikor úgy gondolkodik, hogy az ember szabadságérzete, „*amely a görögökkel együtt eltűnt a világból és a kereszténység megjelenésével mennyei káprázatba vezetett – csak ez teheti a társadalmat ismét az emberek legmagasabb céljait szolgáló közösséggé, demokratikus állammá.*”¹⁸⁵ Ő is, miképpen a radikális polgári demokratikus forradalom más hősei, hogy lelkesültségét felfokozza anakronisztikusan felidézi a múlt szellemeit és szenvedélyeit, ő is tőlük kölcsönzi jelszavait, nyelvezetét, ő is felölti az antik kosztümöt, s e hagyomány által megszentelt áruhába, jelmezbe öltözik, a világtörténelem új színpadán, ő is a múlt hőseinek nevét kölcsönözve illuzórikusan és képmutatón a múlt tragikus küzdelmeit jeleníti meg, saját korának lényegét egy idegen maszk, lényeg látszata alá, az antik közösség emberének viszonyai mögé rejti.¹⁸⁶ S a filozófia megvalósítását zászlajára tűző fiatal Marxban és sorsában tagadhatatlanul **volt** prométheuszi vonás, ezért joggal ábrázolta a korabeli karikatúra Marxt modern Prométheuszként, akinek máját a porosz sas marcangolja.

Ha megszűnnek azok a viszonyok, amelyeket csak mítoszokban és jelképekben képes megragadni a tudat, akkor a történelmi fordulatot eszmei fordulat követi. Amikor Marx disszertációját írta, akkor Aiszkhülosz tragédiájának Prométheusza az emberek istenek elleni harcának **tragikus** alakja volt. Miután Németországban megszűnt a vallás elleni harc a fennálló állapotok kritikájának fő formájának lenni, Marx elfordul Prométheusztól, s inkább Lukianosz szatiríaira figyel, amelyekben az istenek **komikusan** múlnak ki.¹⁸⁷ Prométheusz mint komikus figura, már nem lehetett Marx hőse, szentje. Gondolkodói fejlődése során hamarosan kivetkőzik a prométheuszi mezből, elhagyja az ateizmust, és elpártol az eszmemegvalósítástól, a filozófia megvalósításának programjától is.

Ekkor új logikai pályán indult el.

Filozófiai lelkiismeretével való leszámolása egyben leszámolás volt Prométheusszal is, túllépett korábbi hősén. Az „**Anti-Proudhon**” címen is ismert munkájában maga vall erről. Proudhon ezt írta „*A mitológiában Prométheusz az emberi tevékenység szimbóluma. Prométheusz ellopja a tüzet és feltalálja az első mesterségeket; Prométheusz a jövőbe lát, és egyenlővé akar válni Jupiterrel; Prométheusz isten. Nevezzük tehát a társadalmat Prométheusznak.*”¹⁸⁸ Bírálata az ellen a koncepció ellen irányul, ami „*a klasszikus ókor körébe tartozik. Költői elbeszélés ez, melynek célja, hogy az olvasót felüldítse ama fáradalmak után, amelyeket neki a megelőző matematikai bizonyítások pontossága kétségtelenül okozott. Proudhon úr társadalomszemélyének a Prométheusz nevet adja és magasztos tetteit a következő szavakkal dicsóítja*”¹⁸⁹ Marx tehát már 1847-ben Prométheusz megidézésével szemben három általános kifogással élt: (1) Prométheusz elvont, öncélú, emberektől elszakadó társadalmi jelkép, (2) aki „*a klasszikus ókor körébe tartozik*”, ezért XIX. századi megidézése anakronizmus; (3) ezért a Prométheusz-mítosz feldolgozásának nincs tudományos funkciója, legfeljebb az olvasót felüldíteni hivatott „*költői elbeszélés*”, elvont etikai-esztétikai jelkép.

Thomson Prométheuszban „*a proletariátus védszentjét*” látja,¹⁹⁰ legújabban Lochman Prométheuszt „*marxista szent*”-nek tartja.¹⁹¹ Hegedüs Géza szerint is „*ezt a hőst vallja az emberiség legvonzóbb példaképének Marx és nyomában számosan, akik tőle tanultak politikát és világszemléletet.*”¹⁹² Fövény Lászlóné úgy véli, hogy a különböző izmusok szentjei közül „*A marxizmusé Prométheusz, az embert elnyomó erővel szembeálló, az embertől elorzott tüzet az istenektől újra visszaszerző, az elidegenedett erőket az emberbe újra visszaépítő titán.*”¹⁹³ Prométheusz polgári szentből proletár szentté avanszált. Ezt minden marxista tudta, csak éppen Marx nem! Ezek után joggal figyelmeztet Vitányi Iván „*Prométheuszt ne cseréljük fel Marxszal*”.¹⁹⁴ Prométheusz legfeljebb szentje lehet azoknak a marxistáknak, akik a társadalmi küzdelmeket ideológiai harcként és eszmemegvalósításként fogják fel. A 60-as években Marx kedvenc hőseként már Spartacust és Keplert, a forradalmárt és a tudóst említi.¹⁹⁵

A FORRADALMAK UTÁN ANAKRONIZMUSOK ÉS ALTAREGÓK

Költőink még a fiatal Petőfi egy ifjúkori költeményében szólaltatja meg: „*Prometh*”-et, „*Sysiph*”-t s más hősöket, de a magánélet határait nem lépte át.¹⁹⁶ Az 1848-as európai forradalmi hullám kifulladásával Prométheusz, aki mindaddig az erkölcsi nemesség példaképe volt, aki az istenekkel dacolva az emberek embersége és szabadsága érdekében áldozta fel magát, a háttérbe szorult, alakja megkopott. A németek élen jártak a kritikai leszámolásban. „*A német nép nem egykönnyen mozdul meg; ha azonban egyszer elindítják valamely pályán, csökönyös kitarással végig fogja járni. Így viselkedtünk a vallás ügyeiben. Így viselkedtünk a filozófiában is.*” – írta Heine.¹⁹⁷

Kitartó az emberiség az új mítosz-hősök, vagy mitologizált történelmi szereplők keresésében, hogy bennük lássa meg és értse meg önmagát. A Prométheusz utáni Prométheuszok névsora egyre tekintélyesebb: megjelenik Apollón (Hankiss Elemér),¹⁹⁸ Dionüszosz és Zarathustra (Nietzsche), Ikarusz (Becher), Oidiposz (Freud), Pügmalion (Shaw), Szüziphosz (Camus), a bibliai Adám és Mózes (Madách Imre), s az újabb kori Don Juan (Byron, Puskin, Kierkegaard). Legyenek ezek a példaképek irodalmiak, történelmiak, vagy bárminők, mind-mind Prométheusz sikerültebb vagy sikertelenebb alteregói. Sorukban ott van természetesen Jézus is (Barbusse), Lucifer is (Byron, Madách). De Byron megidézi Prométheuszt közvetlenül is.¹⁹⁹

Nietzsche Dionüszoszt teszi meg hősévé.²⁰⁰ Az ő Prométheusza „*a cselekvés dicsfényével*” övezett²⁰¹ ember, aki „*maga vívja ki kultúráját, az isteneket pedig szövetségre kényszeríti, mert létüket és annak határait tulajdon kezével és bölcsességével ő, az ember szabja meg.*”²⁰² E goetheinek mondható Prométheusz Nietzsche értelmezésében végül is a művésznek művészete tárgyával és a művészet emberformáló feladatával való heroikus, titáni küzdelmét, „*a művész teremtő örömét*” reprezentálja.²⁰³ Végül Nietzsche Prométheusza az egyaránt jogosult emberi és az isteni világ között feszülő ellentmondás ütközőpontjában felismeri, „*hogy a titáni törekvésű individuumnak parancsoló szükségyszerűséggel vétköznie*

kell”,²⁰⁴ s ezzel szembekerül Apollónnal, aki az egyént megnyugtatja azáltal, hogy kijelöli határait, megmutatja mértéket.

A dionüszoszi mértéktelenség azonban áttöri az apollóni határokat, „*hátára kapja a kis, individuális hullámokat, akárcsak Prométheusz titán-fivére, Atlasz a földet. Valamennyi egyed Atlaszának lenni, roppant vállán mind magasabbra emelni és mind messzebbre juttatni őket: e titáni törekvés közös prométheuszi és dionüszoszi tulajdonság. Az aiszkhüloszi Prométheusz, ha így tekintjük, Dionüszosz egyik maszkja... Prométheusz kettős lényét, dionüszoszi és egyben apollóni természetét fogalmilag ekként lehetne kifejezni: 'Minden, ami létezik, igazságos és igazságtalan, és mindkét létezésében egyaránt jogosult.'*”²⁰⁵ Ilyenképpen lesz Prométheusz Nietzsche értelmezésében Dionüszosz alteregójává, a relativizmus igazolójává. Nietzsche világosan látja: „*Apollón etikai istenségként a mértéket követeli meg övétől, s hogy azt betarthassák, az önismeretet. S így a szépség esztétikai szükségszerűsége mellett ott halad az 'ismerd meg magadat' és a 'Semmit sem túlságosan!'*” követelménye, míg az önteltséget és a mértékfelettséget mint a nem apollóni szféra alapvetően ellenséges démonait, mint az Apollón előtti idők, a titánkorszak, továbbá az apollónin kívüli világ, értsd a barbár világ tulajdonságait, megvetés sújtja.”²⁰⁶ A nietzschei inverzió elfordulás a mértéktől, az önismerettől, a filozófiai gondolkodást megalapozó axiómától. Dionüszosz választása az Apollón előtti és kívüli világ – a barbárság – felé fordulás.

Camus **Sziszüphoszt** idézi meg, aki kifecsegte Zeusz titkát Aszóposz folyamistennek, hogy a fellegrázó elrabolta lányát, s lángnyelv alakjában magáévá tette Aiginát. Zeusz Hadészba zárja, ahol Sziszüphosz Hadészt hordóba zárta, s így az emberek nem halhattak meg, halhatatlanná lettek, mint az istenek. Arész kiszabadította Hadészt szorult helyzetéből. Sziszüphosznak halála után büntetésként egy sziklát kellett a hegy meredélyén felgörgetni, ami minduntalan visszaesett. Fövény Lászlóné szerint „*A korszak polgári filozófiájának Sziszüphosz a legfőbb szentje. De nem a halált is fogságba ejtő, agyafűrt lázadó, hanem a lázadásáért örök büntetést elszenvedő Sziszüphosz.*”²⁰⁷ Sziszüphosz nem Prométheusz tagadása, ő is lázadó és a lázadásáért szenvedő hős, a Tűzhozónak inkább kiegészítője, ikertestvére. mint ellentéte. De ugyanakkor Sziszüphoszt nem tarthatjuk csupán „*a lázadásáért örök büntetést elszenvedő*” hősnek, vagy „*a tehetetlenség jelképé*”-nek, mint Hermann István,²⁰⁸ sokkal inkább az a lázadó, aki mindig újra kezdi a kilátástalan küzdelmet: egy optimista harcos, egy abszurd, egy pesszimista világban.²⁰⁹ Sziszüphosz alakját megelőlegezi Madách Ádámja, közös jelszavuk: „*küzdj' és bízva bízzál!*”²¹⁰

Harmadik hős Tantaloszt is, aki halandóknak adta a halhatatlanok nektárját, s fia kisütött tagjait kínálta étkül az isteneknek. Büntetése, hogy az ajkához érő víz visszahúzódik, amikor szomját oltani akarja, a feje fölé hajló, gyümölcsöktől terhes ágakat a szél elhajtja, amikor éhségét csillapítaná, feje fölött egy legördülni kész szikla függ („*tantaluszi kín*”). „*Ezek a büntetések – mondja Hegel –, mint maguk a titáni természeti hatalmak is, a magában mértéktelent, a rossz végtelenséget, a kellés sóvárgását vagy a szubjektív természeti vágy telhetetlenségét jelentik: e vágy a maga állandó ismétlődésében nem jut el a kielégülés végső nyugalomához.*”²¹¹

Prométheusz, Sziszüphosz és Tantalosz közös vonása, hogy szembeszállnak Zeusszal. Így kiáltanak fel: „*Lázadunk, tehát vagyunk!*”

Nietzsche e mítoszok rokonságát, a prométheuszi tragédiát, a bünbeesést és a jézusi megváltást visszavezeti az árja és a szemita faji sajátosságra. A szemita mítosz „*a rossz eredetét ott a kíváncsiságban, a hazug fondorlatban, az elcsábíthatóságban, a kéjsóvárságban, tehát seregnyi, elsősorban inkább asszonyi érzésben-indulatban látják*”²¹² Az asszonyi elvvel szemben áll a férfiúi elv: „*Így tehát a tettel vétkezőt az árják férfinak, a bünbeesőt a szemiták asszonnak látják, amiként az ősvétket férfi követte el, az eredendő bünbe pedig asszony esett.*”²¹³ Az árja mítosz méltósággal ruhazza fel az embert. azért, amit bünnel megszerzett, viseli a gyötrelmes következményeket.²¹⁴

KÜZDJ ÉS BÍZVA BÍZZÁL

ÁDÁM ÉS MÓZES

Mondták, s talán még mondják, az orosz és a magyar fejlődés sok párhuzamot mutatott. Ha Lomonoszov méltatlan képet rajzolt Prométheuszról, mivelhogy pipáját gyújtotta meg Prométheusz égi tüzénél, akkor Csokonai Vitéz Mihály egy izléstelen verszettel rukkolt ki: emberteremtő Prométheusza a többi istennel együtt a csodálatos ember „*tréfás*” mását, a

majom lélekkel „*megbélelt*” cigány alakját teremti meg.²¹⁵ Talán a lekicsinyelő költemény nem annyira a „*cigányok*”-nak címzett, hanem tudat alatt annak a Prométheusznek és istentársainak kisszerűségét szólaltatja meg, akiket eszmei forrásának számító franciák is elutasítottak.

A magyar Prométheuszok sorában az elsőként Katona József Bánkja szólaltatja meg a másik, a szenvedés mellett az aktív, a lázadó, a harcot vállaló Prométheuszt. Ő „*önlelkével foglalkozva*” ébred rá a királynő megölésének eszméjére, s önmagát „*E gyilkos gondolattal eltelve*” egy Prométheusz teremtette, de az égi tüzet nélkülöző hangyához, szerszámhoz hasonlítja, aki még e kicsinységében is képes erőt gyűjteni és fölébe emelkedni a merániaknak:

*Ha engemet Prometheusom csak egy
hangyának, és az égi tüzet talán
még abba is sajnálva, egy hideg
szerszámnak alkotott meg volna, úgy
Szolgálatodra tán lehetne hangom –²¹⁶*

Ez Katona József Prométheusza.²¹⁷ A főisten ellen lázadó titán és a királyné ellen lázadó főúr, mint egy Prométheusz származék: Katona a forradalmas idők előtt megidézi a forradalmas hőst.

Kazinczy Ferenc azzal hozta helyre Csokonai torz Prométheusz-képét, Katona kiforrotlan Prométheuszt, hogy lefordította le Goethe „**Prométheusz**”-át. Vállalása nagy bátorságra vallott, még ha Goethe neve és tekintélye mögé húzódott is. Ezzel a magyarra fordított német költeménnyel vette igazán kezdetét annak a ateista, antiklerikális, forradalmas magyar Prométheusznek a megrajzolása, ami már méltó az évezredek Prométheusz-hagyományhoz, hozzákapcsolódik az európai polgárosodáshoz és progresszióhoz, amiben már magyarul szólal meg a magyar Prométheusz. Ha Goethénél nem idéztük a költeményt, Kazinczy merész fordítása, elszánt kezdeményezése előtt hajtsuk meg a fejünk (mellette közöljük Kosztolányi Dezső mives fordítását is):

*Vond be, vond be, Zeüsz,
Felleggőzzel eged,
S mint a gyerek
Ki bogácsföket nyakaz,
Csapkodd a tölgyeket s a hegytetőket.
De földem ugyan
Bántani nem fogod,
Nem kalyibámat,
Melyet te nem rakál,
Tűzhelyemet nem,
Melynek lobogását
Tőlem irigyled!*

*Nyomorúltabbat
Mint ti, nagy istenek,
Nem ismerék én
A nap alatt.
Felségeteket
Az áldozatnak hulladékival
S az imádság húhongásával
Tengetitek ti.
S koplaljátok, hahogy
A gyermekek és a koldusok
Csüggedt kábák nem volnának.*

*Mikor én még gyermek valék,
S honnan s merre nem értettem,
Bolygó szemem én is
A napra meresztém,*

*Borítsd be égboltod, Zeusz,
felhők ködével
s játssz, mint a bogáncsot
döntő buta gyermekőc,
tölgyvel, hegyorommal.
De hagyd meg a jussom,
hagyd nékem a Földet
s mit nem te emeltél, a kalyibámat
és azt a tűzagnát,
melyre irigykedsz,
hagyd nékem a lángot.*

*Nincs a világon semmi silányabb,
miként ti, istenek.
Áldozatokból
tengtek nyomorultul
s lanyha imákból
híztok ti dicsőre.
Fölkopna az állatok is, ha a földön
nem volna gyerek és koldusi fajzat,
rongy, balga bolondok.*

*Hogy még kicsi voltam,
gyámoltalan árva,
tétova szemmel néztem a Napra,
minthogyha amott fönn jajszóm,*

*Mintha túl amott
Volna fül
Megérteni, jajgatásomat,
Mintha túl amott
Volna szív,
Hasonló az enyémhez,
Mely megszánja
A szenvedőt.*

*fül volna figyelni, meghallani
szív, mint az enyém itt,
megkönyörülni az elhagyatotton.*

*Ki segéle nekem
A Titánok ellen küzdeni?
Ki mente meg engem
A meghalástól,
A rabságnak láncaitól?
Nem tőd-e mindezt magad
Lángoló szent szív?
Éretlen és jó,
Megcsalva, köszönted
Az ott-fenn szunnyadónak
Hogy megszabadulál!*

*Ugyan ki segített
dölyfös titánok hada ellen engem?
Megmenteni életemet a haláltól,
rabszolgaigától?
Nemcsak te művelted mindezt, te tüzes szív,
én hősi szívem te?
S te ifjú, te izzó, te megcsalatott jó,
nem te lobogtál hálát a magasba,
köszöntve az égben a csendes Alvót?*

*Én tiszteljelek-e?
S miért?
Könnyítetted-e súlyát
A megnyomottnak?
Eltöröltted-e könnyét
Az üldözöttnek?
Nem a mindenható Idő,
Nem-e az örök szent Végzés
Edzettek engem férjfév?
Nékem és neked uraid!*

*Téged tiszteljelek? Miért?
Oltottad-e kínom, a görcsöt apasztva,
hogya lerogytam?
Vagy könnyeimet tán csillapítottad,
hogya aléltam?
Nem az kalapácsolt engem erőssé,
a messze Idő és
a Sors, az örök Sors,
az, aki téged?*

*Te talán azt vártad
Hogy az éltet gyűlölni én fogom,
Hogy pusztákba rejtezem el,
Mivel minden virág
Gyümölcsre nem érhet?*

*Azt hitted tán, hogy
meggyűlölöm az életet érted
a pusztába futok majd,
mert nem eredett meg
virágjaim vetése?*

*Itt ülök, s embereket
Képzek az én alakomra,
Hozzám hasonló nemet,
Mely tűrjön, sirjon,
Kényént éljen, örüljön,
S ne gondoljon teveled,
Mint magam én.*

*Most itt ülök, Embert teremtek
ennen-képemre,
hozzám hasonló emberi fajtát,
hogy sirjon, örüljön,
csóktól tüzesedjék és sanyarogjon
s téged ne becsüljön,
mint Én!²¹⁸*

Petőfi Sándor ezt a forradalmi hangot teszi egyértelművé. Ezt írja:

*Ott fekszik, mint egy új Prometheus,
Évezred óta a bilincsre vert nép,
És rágja máját a saskeselyű,
És vérzi lábát és kezét a lánc.
Le fogjuk rázni róla a vasat,
S elűzzük tőle a saskeselyűt!²¹⁹*

Petőfi Prométheusza a bilincsbe vert nép képviselője, akiről láncait a „keresztsháborúk”-ban, a „szent harc”-ban az „isten-ihletett” „apostolok” példáját idézi.²²⁰ Prométheusz inkább az elnyomás elszenvetője, mint a szabadítók hőse.

Vörösmarty „**A vén cigány**”-ban nem az istenekkel viaskodó, a vasbilincstől megnyomorított, passzív, szenvedő Prométheuszt állítja elénk:

*Mintha újra hallanók a pusztán
A lázadt ember vad keserveit,
Gyilkos testvér botja zuhanását
S az első árvák sírbeszédeit.
A keselynek szárnya csattogását,
Prométheusz halhatatlan kínját.*²²¹

Vörösmartynál is, mint már előtte sokaknak és utána sokaknál egybefonódik a mitológia Prométheusza és a bibliai Káin. A forradalom veresége után, de optimista pátozzsal mondja: „*Lesz még egyszer ünnep a világon*”.²²²

S szólunk a szelíd Arany János Prométheusz-idézéséről. Ő ott folytatja, ahol Vörösmarty felkiáltott, az új forradalmat várja:

*Nem lophat-é megint egy új
Prométheusz égi lángot,
Kinek fénylő szövéténeke
Felgyujtsa e világot...?
Nem lehet-é ismét egy új
Népáradás e földön?
Nézzétek a történetet!
S mondjátok, képzelődöm.*²²³

Nem képzelődött, de az optimista kérdést és vágyat lerontja mindaz, ami Káin után és a forradalmak előtt volt, s az, ami a forradalmak után lett. De hiú a szándék,²²⁴ amikor

*a polgárosodás
Fordul reánk csapásul...*²²⁵

Itt említjük Madách hőseit: Mózes, Ádám és Lucifer²²⁶ Prométheusz egy-egy vonását képviseli. Mózese küzdelme eredményét nem éri meg, nem léphet Kánaán földjére; Ádámja mindig nekirugaszkodva küzd, elbukik, és bizalommal nekiveselkedik újfent a küzdelemnek:

*...küzdj' és bízva bízzál!*²²⁷

Ady Endre a „**Tűz csihológja**”-ról így énekel:

*Az első emberi bátorság
Áldassék: a Tűz csihológja,
Aki az ismeretlen lángra
Úgy nézett, mint jogos adóra.*

*Mint egy isten, hóban vacogva
Fogadta szent munkája bérét:
Még ma is minden bátor ember
Csörgedeztetni az ő vérét.*²²⁸

Ady tűzcsihológja maga az ember, de olyan ember, aki „*Mint egy isten*” lép elénk. Itt is az a kettőség, ami már Petőfinél föllép: mitológia és a biblia párhuzama.

Babits Mihály „**Jónás könyvé**”-nek, hőse, Jónás prófétája prométheuszi eltökéltséggel, biblikus erővel lép fel a néma cinkosokkal szembe. De Isten áthúzza számítását:

*...Van időm, én várhatok.
Elöttem szolgáim, a századok,
fujják szikrámat, míg láng lesz belőle;
bár Jónás ezt már nem látja, a dőre.
Jónás majd elmegy, de helyette jó más...*²²⁹

A lázadó és szenvedő, de istenes és apostoli Prométheuszt felváltja Mesterházi Lajos kompromisszumos, megszabadított Prométheusza veterán zeuszista, az „*emberarcú zeuszizmus*” elkötelezettje és érte haragvó bírálója. A regény végszava: „*Ismerje meg végre az*

*ember a maga jó istenét. És próbáljon hozzá hasonlítani!*²³⁰ Bebizonyosodott, hogy mindez a történelmi lehetőségek, erőforrások és feladatok félreismerése volt. Az epimétheuszi jelszó győzött: „*Ember, félreismerted tenmagadat!*” Erről is szólt, vagy szólnia kellett volna „**A Prométheusz-rejtély**”-nek.

Mi a görög mitológiai alakok bőrébe bújva és a „**Biblia**” tekintélyébe kapaszkodva mondjuk el leghatásosabb társadalomkritikánkat és kompromisszumainkat. De nemcsak azokat, hanem tudósi vívódásainkat is: Rényi Alfréd a matematika, Magyar Imre a belgyógyászat tudósa Platón modorában írt Szókratészt idéző párbeszédében, a modern tudomány dilemmáiról vallott.²³¹

Azok a viszonyok, amelyeket e költők ábrázoltak, és amelyekkel ők és a tudósok kritikailag megküzdöttek, mutatják a magyar fejlődés komp-ország jellegét. A magyar Prométheuszokban ugyanaz az erő és ugyanaz a gyengeség fejeződik ki immár két évszázada.²³² A XIX. és a XX. századi magyar progresszió Prométheusz-képe magyar módra, magyarra lefordítva követi a világ Prométheusz-értelmezéseit.

SZÓKRATÉSZ MÉREGPOHARA

KI MOND ÉRTÜNK VÉDŐBESZÉDET?

Čapek „**Prométheusz büntetése**” című satirikus, történelmi karcolatában Prométheusz, az előre gondoló, az ellene szervezett koncepciók perben egy rendkívüli bíróság előtt áll. A bírósági tanács elnöke Hypométheusz, a keveset gondoló, az alig gondolkodó, a gondolkodást helyettesítő, tagjai és vádlói Amétheusz, a nem-gondoló, a gondolat nélküli, Antimétheusz, a gondolkodás-elleni, Apométheusz, a nem igazán gondoló. Hypométheusz fiának, Epimétheusznak, a későn gondolónak szerepe teljesen mellékes.

A bíróság tagjai és egyben Prométheusz vádlói sorban a legkülönfélébb bűnöket róják rá, s a legkülönbözőbb büntetésekkel sújtánák: „*A bíróság nézete szerint tehát a vádlott Prométheusz bűnös, egyfelől az istenkáromlás és szentségtörés büntetésében, továbbá a súlyos testi sértés, illetve idegen vagyron megrongálása és a közbiztonság veszélyeztetés bűncselekményében, valamint hazaárulás büntetésében. Az urak azt indítványozzák, hogy kemény fekhellyel és kurtavassal súlyosbított életfogytiglani szabadságvesztéssel vagy pedig halállal büntessük.*”²³³ Mindez a tűz feltalálásáért, mert hova jutna az emberiség, ha nem nyerne büntetést az, aki mindenféle újdonsággal áll elő. Az utójáték nem kevésbé jellemző. Hypométheusz birkacombot majszol, ami jobban ízlik neki, mint a nyers. De valami hiányzik, „*Megvan! – kiáltott fel örvendezve –. A sült birkacombot meg kell sózni és be kell dörzsölni fokhagymával!... ez aztán a találmány! A Prométheusz-féléknek az ilyesmi sohasem jutna eszébe!*”²³⁴ Annak a Prométheusznak nem jutna eszébe, aki a tüzet adta a Hypométheusz-féléknek, hogy sült húst zabálhassanak!

1932-öt írunk. Čapek ezzel megrajzolja minden, Szókratésztől a majdani Dimitrov- és Buharin-perekig, s azon túl is ismert és nem ismert koncepciók perék logikáját, a türannisz ellenfeleivel szemben mindent megengedő jogszolgáltatást, az azt követő öndicséretet, a lényeggel szemben a fecsegő felszín semmitmondásának mély, tudományos igazságként való hirdetését.

Legújabbban Szókratész került az európai gondolat bajnokaként előtérbe.²³⁵ A XX. század tudósi és írói egyre inkább Szókratész alakján és ajkán keresztül szólaltatták meg erkölcsi mondanivalójukat, ítélték el a justizmordot, a diktatúrákat és a militarizmust. Gondoljunk Feuchtwanger és Kosztolányi Nérójára, Brecht Julius Caesarjára. Brecht Szókratésza „**A sebesült Szókratész**” című novellájából lép elénk.²³⁶ A II. világháború hangulatában írt remekében deheroizálja a háborút, a militarizmust, megfricskázza a katonai erőnyeket, a hadi hősiességről törli le a fennkölséget. Ezek sorába tartozik Varnalisz „**Szókratész igazi védőbeszéde**”, ez az anakronizmusokkal tűzdelt, platóni hangvételi írás magas szintű intellektuális élvezetet okoz az eredetit ismerő, értő olvasóban. Maró szellemességgel, formai tökélyvel, sziporkázó utalásokkal száll szembe a század letörölhetetlen szégyenével, a barna pestissel.²³⁷

Edvard Radzinskij 1976-ban papírra vetett, és a TV-ben 1978-ban bemutatott „**Beszélgetések Szókratésszal**” című drámája a méregpohár kiívása előtt álló Szókratészt szólaltatja meg, amelyből a vájt fülűek kihallották az elvetélt szocialista kísérlet elítélését, a vele kötött kompromisszumok felmondását.²³⁸ Esemény számba ment a hetvenes években Haumann Péter Szókratésze Platón „**Szókratész védőbeszédé**”-nek a Huszonötödik

Színházbeli előadásában. Az „**Apológia**”-ból a nézők mindazt kiéreztek, és mindazt beleéreztek, amit a XX. században Szókratész jelenthetett és jelentett, s amit a század végi magyar társadalomnak üzent.

Suzanne Spaak ezt írta a fasiszták börtönében, kivégzése előtt cellája falára: „*Ellenségeim megölhetnek, de nem árthatnak nekem. – Szókratész.*”²³⁹ Ő és Taraszov-Ragyionov „**Csokoládé**” és Koestler „**Sötétség délben**”²⁴⁰ sztálini áldozatai az igazi szókratészi hősök. Fenéig kiitták koruk méregpotharát!

A MA PROMÉTHEUSZAI HŐSÖK

Zeusz és Jahve, az istenek mindentudó és mindenható lények. Prométheusz ellopta a tüzet, és társadalmi és technikai tudással ruházta fel az embereket, Lucifer a tudás almájával kínálta meg az első emberpárt. A tudás, a tudomány határait az emberiség mindenkor átlépte, ma már kozmikussá tágult látómezeje, s behatol az elemi hossz mélyébe. Minden előrehaladásával prométheuszi vagy luciferi módon az isteni tudásból csen el, és hozzá közelít. Minden ember törekszik a tudásra.²⁴¹

A középkori kövületek és az újkori szemetek elleni küzdelemben, a polgári értékek védelmezésében még van szerepe az aiszkhüloszi-goethei Prométheusznak, mert mint Russell írta: „*Prométheusz istenek elleni állhatatos, ádáz gyűlölete és lázadása szükséges a szabadsághoz.*”²⁴² Amíg a politikai és az ideológiai diktatúrák, a nem-szabadságok kísértenek, addig Prométheusz élni fog! Az ő képe ragyog fel, ha tudásról, humanizmusról, emberi kiállásról van szó! Hozzákötdünk Prométheuszhoz elszakíthatatlanul, miként ő kötődött Kaukázus sziklájához. Reá emlékezve – erre utal egy szépséges mese – láncának egy szemét és a szikla egy darabkáját, mint ő, mi is, mind a mai napig az ujjunkon hordjuk köves gyűrű formájában.

A mai ember többnyire eleven, újkori hús-vér hősökben keresi példaképét, mint amilyen Napóleon, esetleg Hitler, netalántán Lenin és Sztálin, vagy pedig Mao vagy Che. E sorban foglal helyet a filozófusok „*Vissza Kanthoz!*”, vagy „*Vissza Marxhoz!*” jelszava. A hős- és példaképkeresés igazából nem sokra vezet. A múltból előbányászott alakok a **múlt** hősei. Bármekkoraak voltak is, nagyságuk és kicsinységük korukhoz kötött, a jelen viszonyait nem ismerték, feladatainkkal nem küzdöttek meg, erejüket nem feszítették szembe a mai kerékkötőkkel. A múltba behullnak a korábban fennállónak nem csupán salakjai, hanem habjai is. A szellemidézők programjáról pedig valóságos tetteik és gondolataik hamar lehántják az anakronisztikus gúnyát, s nyers, meztelen valóságában mutatják meg, hogy kicsodák és micsodák: nem egy Napóleon, nem egy Kant, nem azok közül valók, akiket zászlajukra írtak.

Emberileg érthető az a törekvés, hogy keressük azokat a magatartásmintákat, amelyeket követhetünk, hogy kapcsolódhassunk ahhoz az örökséghez, amelyből kiindulhatunk. Minden kor erkölce megőrzi és erkölcsi rendjébe beépíti a korábbi korok által kimunkált és felhalmozott általános erkölcsi értékeket, mint amilyen a „*bátorság*”, a „*hűség*”, az „*igazmondás*” és sok minden más. Ezekben lehetnek példaképeink, követhető hőseink. Ezek az elvont eszmények is beépülnek mindig a konkrét szituációkba, hiszen van, amikor az igazmondás bűnnek vagy embertelenségnek számít, s a hűség a rossz választás melletti vak ragaszkodást jelenti. Abban a törekvésünkben, hogy hősöket keressünk és kövessünk, sokszor eltűnik az, hogy nem lehet örökségünket felosztani „*jó*” és „*rossz*” erőkre, úgy, hogy örökségünk valamelyik részéről egyoldalúan lemondhassunk, a másik részét, hasonlóképpen egyoldalúan, pedig vállaljuk és megvalósítsuk. Spartacus és Róma egymást feltételezik! Ma nem a naprendszer, mint Kepler, hanem az univerzumot kutatják. Semmiféle merev, dogmatikus történelemszemlélet nem fogja föl azt, amit József Attila oly magától értetődőnek talált, s amit oly szépen megfogalmazott:

*A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben, mely e multnak már adósa...*²⁴³

Mindez nem korlátozza a politikai és a lelkiismereti szabadságot, a béklyózó hatalmak elleni gyűlöletet és lázadást, ezek ma sem nélkülözhető közkincsünk. Másképpen kapcsolódunk a honfoglalókhöz, Árpádhoz, Dózsához, mint a meghódoltakhoz, Zalánhoz és Werbőczyhez. De múltunk minden pozitív és negatív rezdülését (azaz nemcsak az u. n. „haladó hagyományokat”) vállalnunk kell, mert a történelem mindenkori létezését és folyamatait csak úgy ragadhatjuk meg, ha mint ellentétes erők küzdelmét ismerjük el, mert együtt adják a mindenkori történelmet. A múlt nemzedékek vállán állunk, onnan rugaszkodunk el. Nem megismételjük, hanem megőrizzük teljesítményüket – eredményeiket is, bukásaikat is – beépítjük az új korszak életébe. Az ő örökségüket folytatjuk mindennapjainkban és történelemformáló tetteinkben egyaránt, de természetesen teljességgel megváltozott helyzetben és feltételek között, s újonnan kifejlesztett eszközökkel, új célok eléréseért, s mindeközben akarjuk vagy sem, ezeket az örökölt viszonyokat megváltoztatjuk, újat alkotunk.²⁴⁴ Minden kor embereinek férfipróbáló feladata, hogy megfeszített akarattal munkálják meg természeti és társadalmi környezetüket, kiizzadják a maguk hőseit. Egyének és nemzedékek elkötelezettsége és erőfeszítése nélkül szubjektivitásba, üres vágyakozásba és az önkény árjába zuhanunk.

Hogy ne legyen így, őrizzük és fejlesszük azokat az értékeket, amelyekről Aiszkülosz óta tudja Európa, hogy maguk is prométheusziak. A jelen és a jövő határmezsgyéjén állva belepillantani a jövő homályába, találkozni a nem várttal olyan izgalmas, vakmerő kaland, ami nélkül nem élhetett az első tüzet gyújtó, s nem élhet a csillagok felé nyújtózó.

A „VALÓVILÁG” SZEREPLŐI HŐSKÖDŐK

A jelen prózai állapotában²⁴⁵ minden ókori vagy középkori meznél csillogóbb, rikítóbb újabb álrühák jelentek meg, amelyek minden korábbi kényszerzubbonynál erősebben béklyózzák és kötik a legszűkebb értelemben vett mához, az adott pillanathoz az embereket. Csak ma van, nincs tegnap és holnap. A mindent előntő reklámok ideológiai drogként előretörő áradata lép a történelem álomvilága, az istenek túlvilága, a mesék tündérvilága helyébe. Vér, verejték helyett a feledés és a műveletlenség bódító italát kínálják, bátorság helyett behódolásra, életre-halálra való küzdés helyett meghunyászkodásra buzdítanak, kifordítják az embert emberségéből, lemondatták önmaga szívére és sorsára, eltántorítanak prométheuszi bátorságról, hogy az égi isteneknél féltékenyebb és úrhatnám földi istenek kénye és kedve szerinti játékbábuivá váljanak.

Kit izgat mostanában Prométheusz? Kik korunk hősei? A ma hősei a hol tragikus, hol komikus színjátékot játszó politika, az igénytelen kommersz filmek, a napi szellemi rágógumit ajánló televíziók, a bundázó profi sport, a divatzene stb. jobbára önjelölt vagy mesterségesen kreált, önmagukat az emberpiac guruinak felkínáló peremberkéi, **sztárjai**, **szupersztárjai**, sőt **megasztárjai**, otromba alparisságukkal talán őket is túlszárnyaló, leggátlátalanabb **celebjei**, és színvonaltalanságukon nevelődött, igénytelen közönségességük! Ők egyszerre szerzői és szereplői a nagy színjátéknak.

Könnyű pálcát törni az egyesek felett. Ha a szubjektum önmagából kiindulva és individuálisan kíván cselekedni, akkor elkerülhetetlenül korlátok sorába ütközik, amiket át akar hágni. Hogy megvalósulhasson, ahhoz végül fel kell adnia önmagát, ki kell ürülnie. Individuális kitörési kísérleteivel tönkre teszi önmagát: vagy jogtalanságokra késztetődik, vagy mások és önmaga előtt neveltségessé válik.²⁴⁶ Az eredmény szabadság helyett zsarnoki szabályozottság vagy szabadosság. Az illuzórikus világ falán ott virít: „*ValóVilág!*”, mintha ott dőlné el, hogy „*Lét a tét*”.

E szellemi szenny a hagyományos szerepjátékoknál kívánatosabb és csábítóbb, andalítóbb és részegítőbb, de kalodába záró ábrándvilágba kalauzolja a mindennapok emberét, miközben eltorlaszolja tőle a valódi értékeket, a reális célokat, a célszerű eszközöket és a keresztülvihető lehetőségeket, eltakarja előle, bármilyen legyen is az, a tényleges jövőt!

Talán jobb is így? Talán jobb, mert ebben az irracionális világban:

*Miért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis!
Miért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.*²⁴⁷

Kiterítenek így is, kiterítenek úgy is? Prométheusz azt üzeni: mégis döntened kell tisztesség és tisztességtelenség között!

JEGYZETEK

- Szigeti Lajos: Fogantatás. In: Uő. Barbár téridő. Versek 2004-2006. Orpheusz. 2006. 26. old.
- ² Láng János: A mitológia kezdetei. Az ősi népek elbeszélései. Gondolat Könyvkiadó. 1979. 334. old.
- ³ Lafargue: A Prométheusz monda. In: Uő. Válogatott írások. Kossuth Könyvkiadó. 1971. 332. old.
- ⁴ Arany János: Örökké! (In: Uő. Összes költeményei Szépirodalmi Könyvkiadó. 1967. 462. old.)
- ⁵ „Csak egyre kell vigyáznunk: a kolosszálist nem a mai romantikus, ködös értelmével, hanem a görögök nyugodt, plasztikai szemével kell néznünk Aiszkhüloszban. Le kell vetköznünk a modern ruhát, ha mégoly otthonosnak érezzük is benne magunkat; el kell felednünk Byron titanizmusát, Goethe **Prométheusz-át**, azt a sok magas beszédet, melyben a modern ember a sors ellen való dacát bámulja; el kell felednünk, hogy későbbi idő s költészet mivé változtatta a titán típusát, s mit olvasott bele, s mit látott benne; hanem e gondolatoktól ártatlanul, bizonyos művészi naivsággal kell közelednünk Aiszkhülosz ez alakja felé, hogy azzal a határozottsággal lássuk meg, amellyel alkotva van. Már csak azért is, mert ha azonnal magasröptű, vagy ha tetszik, mély szimbolizmust keresünk benne, annak nyugtalan ködében az alak határozott körvonalai elmosódnak, s a legjobb esetben egy Michelangelo-féle arcanum, csak félig kidolgozott szobrot látunk magunk előtt, egy pheidiaszi nyugalommal s bevégeztséggel megalkotott mű helyett. Akkor, legelőször is világos lesz előttünk, hogy Aiszkhülosz **Prométheusz-a** őszinte, becsületes titán, kinek ereiben ikhór foly, ki Atlással, Tüphónnal rokon s halhatatlan, nem azért, mert az emberiséget képviseli, s annak szimbóluma, hanem mert igazán Gé-Themisz fia. Mi a titánokban nem hiszünk, azért előttünk csak akkor érdekesek, ha jelentenek valamit: ebben a szempontban Aiszkhülosz nem osztozott, annál kevésbé a görög színház közönsége.” (Péterfy Jenő: Aiszkhülosz. In: Uő. Válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1983. 261-162. old.)
- ⁶ Gáll Ernő: A humanizmus viszontagságai. Politikai Könyvkiadó. Bukarest. 1972. 9. old.
- ⁷ Zamarovský: A görög csoda. Madách Könyv- és Lapkiadó. Bratislava. 1980. 133. old.
- ⁸ Nietzsche: A tragédia születése. Európa Könyvkiadó. 1986. 82. old.
- ⁹ Hermészről és Phoróneuszról is állítják, hogy ők hozták a tüzet az embereknek. Cox arra utal, hogy „Phoróneusz, az indiai Bhuranju, csak más neve a tűznek; és Prométheusz története az égből hozott türe vonatkozik, míg Hermész szította a tűz az a tűz, melyet erdőkben, nagy szélben ágakat dörzsölve gyújtottak.” (Cox: A mitológia kézikönyve. (Reprint kiadás). Anno Kiadó. E. n. 236)
- ¹⁰ Trencsényi-Waldapfel Imre: Pandóra-mítoszok. In: Uő. Vallástörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó. 2. kiad. 1960. 52. old.
- ¹¹ Prométheusz és Epimétheusz női másai a „Genezis”-ben a **Bölcsesség-** és a **Bolondság-**asszony (vö. Péld 9 In: Katolikus Biblia. In: BIBLIA 5.0. Kilenc bibliafordítás teljes szövegű Folio Views adatbázisa. Kiadja az Arcanum DataBases KFT. CD-ROM Kiadás. 1997.), az apokrifokban **Barbéló** „a szellem Előretudása” és **Szophia** a „romlandó”, „alsóbbrendű” tudású. Felmerül, hogy Eva tettei nem Pandorához, inkább Prométheuszéhoz hasonlíthatnak (vö. Trencsényi-Waldapfel Imre: Pandóra-mítoszok. In: Uő. Vallástörténeti tanulmányok. 68. old.). Az apokrif irodalom ismer egy férfi-párost is: a lázadó **Jaldabaóth**-ot és a bolond **Szaklaszt**. Mint a görög, mind a zsidó és a keresztény felfogásban e párok gnoszteológiai vonásokkal bírnak.
- ¹² Sztrabón és Apollodórosz is Kaukázust jelöli meg Prométheusz büntetése helyszínéül (vö. Sztrabón XI. 5,5; XV. 1,8; Strabón: Geographica. Gondolat Könyvkiadó. 1977. Továbbiakban: Sztrabón) és Apollodórosz: Mitológia. I,7,1. Európa Könyvkiadó. 1977.). Sztrabón számára azonban „Kaukasos” nem egy meghatározott földrajzi helyet, hanem a világ végét jelenti.
- ¹³ Herder: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról. In: Uő. Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. Gondolat Könyvkiadó. 1978. 222. old. Hésziodosz és Aiszóposz nem tud Prométheusz Kaukázushoz kötődéséről. Ez a mítosz másik változata, vagy a hellén mítoszépítés önálló alkotása. A többes eredeztetés mellett szól hogy Hésziodosz nem, míg Aiszóposz tud Prométheusz emberteremtéséről.
- ¹⁴ Ter 3.22. Hésziodosz mindkét eposzát hasonlítják az őszövétségi írásokra és a „Gilgames”-re (vö. Trencsényi-Waldapfel Imre: Az aranykor-mítosz és a Boldogok Szigetei. In: Uő. Vallástörténeti tanulmányok. 155-156. old.; Trencsényi-Waldapfel Imre: A hésziodosi prooimionok keleti rokonsága. In: uo. 159-181. old.; Thomson: Az első filozófusok. Tanulmány az ókori görög társadalomról. Kossuth Könyvkiadó 1975. 145-162. old.)
- ¹⁵ Nietzsche: A tragédia születése. Európa Könyvkiadó. 1986. 82. old.
- ¹⁶ Íl XXIV,527-528. In: Homérosz: Íliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények. Magyar Helikon. 1960. (Továbbiakban: Íl)
- ¹⁷ Vö. Erga). 94-98 In: Hésziodosz: Munkák és napok. In: Uő. Istenek születése, Munkák és napok. Magyar Helikon. 1976. Továbbiakban: Erga
- ¹⁸ Vö. Aiszóposz: Két tarisznya. (229). In: Aiszóposz meséi. Európa Könyvkiadó. 1987.
- ¹⁹ Od XI,313-314. In: Homérosz: Íliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények. Magyar Helikon. 1960. (Továbbiakban: Od). **Apollodórosz**: „a leány... beleszeretett Poszeidónba..., Poszeidón egyesült vele és két gyermekük született, Otosz és Ephialész, vagy más néven az Alóaszok. A két fiú egy könyöknyit hizott és egy ölnyt nőtt minden áldott évben. Amikor kilencévesek lettek, és kilenc könyök szélesek, kilenc öl magasak voltak, fejükbe vették, hogy megvívna az istenekkel. Feltették az Osszát az Olümposz tetejére, az Osszára meg a Péliont, és azzal fenyegetőztek, hogy a hegyek legtetejéről már elérik az égboltot, meg hogy a tengert is hegyekkel fogják feltölteni, és szárazföldet csinálnak belőle, a földből meg tengert. Ephialész Hérára vágyakozott, Otosz Artemiszre. Még Arészt is megkötözték, de Hermésznek sikerült visszalopnia őt. Végül Aphrodité Naxosz szigetén cselhez folyamodva vészelt velük. Szarvas képében közéjük ugrott, s amikor célba vették volna a vadat, egymásba fűrődött a gereblyük.” (Apollodórosz: Mitológia. I,7,4)
- ²⁰ Íl IX,499-501
- ²¹ Vö. Horkheimer, Adorno: A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek. Gondolat-Atlantisz. 1990. 70. old.
- ²² Vö. Pais István: A görög filozófia. Szerzői kiadás. 4. kiad. 1994. 32. old.
- ²³ Theog 507-616
- ²⁴ Erga 42-107
- ²⁵ Csak akkor nő meg aktivitása, amikor az eposz az emberi viszonyokat tárgyalja (vö. Trencsényi-Waldapfel Imre: Pandóra-mítoszok. In: Uő. Vallástörténeti tanulmányok. 57. old.)

- ²⁶ Theog 590 (Hésziódosz: Istenek születése. In: Uő. Istenek születése, Munkák és napok. Magyar Helikon. 1976. Továbbiakban: Theog). Ebben Évára hasonlít (vö. Ter 3,20), aki miatt üzik ki Jahve az embert Édenből.
- ²⁷ Trencsényi-Waldapfel Imre: Humanizmus és marxizmus. Hungária. 1948. 24-25. old. Vö. még Trencsényi-Waldapfel Imre: A hésiódosi proimionok keleti rokonsága. In: Uő. Vallástörténeti tanulmányok. 169. old.
- ²⁸ „Sikyónt előbb Mékónénak, még régebben Aigideisnek nevezték.” (Sztrabón. VIII. 5,5)
- ²⁹ Hegel: Vallásfilozófiai előadások. Atlantisz Könyvkiadó. 2000. 195. old. **Hahn**: „az őszövségi koncepció szerint a vízözön előtt még állati életet sem oltottak ki az élelem kedvéért, az emberek – korszerű szóval élve – még vegetáriánusok voltak... Adámot a következőképpen áldja meg az Ur (I. Móz. 1:29): 'Nektek adok minden magtermő növényt a föld színén és minden gyümölcsfát: ez legyen nektek táplálékul'. Tehát csak a növények és a 'magokat rejtő gyümölcsöt érlelő fák' fogyaszthatók. A vízözön után, a Noének adott áldás már így szól: 'A föld minden állata, az ég minden madara, a föld minden csúszó-mászója és a tenger minden hala féljen és rettegjen tőletek, a kezetekbe adom őket. Minden, ami él és mozog, szolgáljon nektek táplálékul, mindezt nektek adom, akár a zöld növényt' (I. Móz. 9:2-3). A különbség a kétféle áldás között nyilvánvaló”. (Hahn István: Edenkert és történelem. In: Beszélgetések a bibliáról. Mítoszok és legendák a bibliában. RTV-Minerva. 2. kiad. 1984. 42. old.). Nehezen állítható, még kevésbé bizonyítható, hogy a zsidó – és a hellén – törzsek valamikor is vegetáriánusok lettek volna. A „**Bibliá**”-ban éppen a növényevéshez kapcsolódik a halál: a jó és a gonosz tudás fája gyümölcsének elfogyasztása hozza az emberre az élet végességét (vö. Ter 2,17 és 3,19)
- ³⁰ Í XIII,163-183.
- ³¹ Erga 275-278. Az adott sorok nem kapcsolódnak a Prométheusz-mítoszhoz. Perszészhez, hitvány testvéréhez intézi szavait.
- ³² Moszkhión: Az emberiség őskora. In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó. 1959. 370-371. old.
- ³³ A fordulatot Arisztophanész Orpheuszról eredezteti: „Ilyenre kapassa igaz költő a férfiakat. Hisz akár nézd: / Kezdetől fogva mi üdvös volt a nagy költők befolyása. / Orpheus ünnepeket rendele, lám, s megtiltott emberöléstől”. (Arisztophanész: A békák. 979-981. In: Arany János drámafordításai. 2. köt. Akadémiai Kiadó. 1961.)
- ³⁴ Mint Prométheusz Mékónéban, az angyal Mória-hegyen, véget vetett az emberáldozatnak, s Ábrahám a szarvával megakadt kost áldozta fel. Mékóné és Mória párhuzama félreérthetetlen (Mória „Isten mutatta” – „Jahve jire” –hegy, ma Templom-hegy). Az emberáldozat megváltásul a nygyvenedik napon az újszülött fiút a Szentélyben kellett bemutatni, s áldozatul egy bárányt és egy galambot kellett felajánlani. Isten nem fogadja el Káin terményáldozatát, de az állattenyésztő Abelét igen. Káin testvérgyilkossága a régi emberáldozatra való utalás lehet. Izsák helyett a kos, a bűnös helyett a bűnbak, ember helyett a bárány. Vegyük hozzá: „Az áldozat egy részét ajánlja fel mint az Urnak szánt eledelt: a hajat, amely a belek fölött van, a két vesét a hozzájuk és a vékonyakhoz tartozó hajjal együtt, s az egész hajat, amely a májra és a vesékre tapad.” (Lev 3,3-4). A különbség: ott Prométheusz becsapja Zeuszt, itt Isten követeli ki részeként a hajat és a vért (vö. Kiv 23,18; Lev 3,3; 4,25-26; 4,31; 6,5; 7,15; 7,33; 9,9-10; 16,25). **Scheiber** Ter 4,23-ra hivatkozva írja: „Az a motívum, hogy valaki rokonát állatnak nézi és megöli, nem szorítkozik az aggádra. Megvan klasszikus formában is. Euripidész Bakkhánsnőiben”. (Scheiber Sándor: A testvérgyilkosoktól József testvéreiig. In: Beszélgetések a bibliáról. Mítoszok és legendák a bibliában. RTV-Minerva. 2. kiad. 1984. 52. old.). A szövetségkötést megpecsételé előbb is az emberáldozatot helyettesíti. Erre az „állat-ember” lappangó hagyományra utal Jézusnak, „Isten báránya”-nak feláldozása (vö. Ján 1,29; Jn 2,2). Még világosabb: „En vagyok a mennyből alá szállott élő kenyér. Aki e kenyérből eszik, örökké él. A kenyér, amelyet adok, a testem a világ életéért.” Erre vita támadt a zsidók közt: 'Hogy adhatja ez a testét eledelül?' Jézus ezt mondta rá: 'Bizony, bizony, mondom nektek: Ha nem eszitek az Emberfia testét és nem isszátok a véré, nem lesz élet bennetek. De aki eszi az én testemet, és issza az én vére, annak örök élete van, s feltámasztom az utolsó napon. A testem ugyanis valóságos étel, s a vérem valóságos ital. Aki eszi az én testemet és issza az én vére, az bennem marad, én meg benne.'” (Jn 6,51-56)
- ³⁵ Kerényi Károly ezzel kapcsolatban megjegyzi: „Egy aitológiai elbeszélés, amely egyúttal a mitológia keretében is helyet foglalhat, csak olyan helyzetben képzelhető el, amikor már van mitológia a világon. Úgy szokás gondolni, hogy egy aitológiai mítosz létrejöttéhez elegendő, ha magyarázatot kereső emberek vannak. De milyen alapon lehet az ilyenfajta elbeszélés egyáltalán magyarázat: 'Amikor az istenek és a halandók vetélkedtek Mékónéban, Prométheus imígyen cselekedett...? Amint ismertés, így kezdődik a görög vallás legjelentékenyebb kultusz-aitionja, a marhaáldozat szertartásának megokolása. Abban a helyzetben, amelyben egy ilyenfajta történet magyarázatként szerepelhet, feltétlenül már előbb meg kell lennie a mitológiai anyagnak: ez az anyag nyilvánítja ki benne jelentésszerűségét, aitológiai, vagyis magyarázó aspektusát.’” (Kerényi Károly: Mi a mitológia? In: Uő. Az örök Antigoné. Vallástörténeti tanulmányok. Paidon. 2003. 327. old.). Itt más a helyzet, a mitológiai anyagban eltűnt az aitológiai elbeszélés valódi háttere, hogy az emberáldozatot a marhaáldozat váltotta fel.
- ³⁶ Megjegyzik: „A csel nem egyéb, mint az általa felváltott áldozat objektív valótlanságának a szubjektív kibontakoztatása. Ez a valótlanság talán nem volt mindig pusztán valótlanság. Az őskori fejlődés egy fokán lehetett az áldozatoknak egyfajta véres racionalitása, melyet persze már akkor sem lehetett nagyon elválasztani a privilégium vágyától... Ez az archaikus hiány állapota, melyben alig választható szét emberáldozat és kannibalizmus. A számbelileg megnövekedett közösség időnként csak úgy maradhat életben, ha emberhúst fogyaszt... Jóval a mitikus népvallások kialakulása előtt le kellett lepleződni, hogy ez a racionalitás illuzórikus; ahogy a rendszeres vadászat elegendő állattal látja el a törzset ahhoz, hogy feleslegessé váljon a törzs tagjainak elfogyasztása, úgy veszítik el szükségképpen bizalmukat a megokosodott vadászok és csapdaállítók a varázslók azon parancsával szemben, miszerint el kell türniük, hogy megegyék őket.” (Horkheimer, Adorno: A felvilágosodás dialektikája. 72-73. old.)
- ³⁷ A feláldozandó Iphigeneia helyére Artemisz egy szarvastehenet varázsolt, Iphigeneia pedig az ő papnője lett. Tiszte, az idegenek feláldozása, mindaddig, amíg az odavetődő testvérével, Oresztésszel együtt el nem menekült. Itt megint fellép a vadászat és az emberáldozat megszüntetése, Artemisz ugyanis a vadászat istennője. Zeusznak áldozatul bikát, Artemisznak szarvastehenet jelöltek ki, a bika Zeus, a szarvastehen Artemisz totemállata volt.
- ³⁸ „Ezzel van összhangban, hogy Homérosznál nem fordul elő tulajdonképpen értelmében vett emberáldozat... 'Egy kivétellel... mind az **Ilász**, mind az **Odüsszeia** teljesen mentes az emberáldozat förtelmétől.’” (Horkheimer, Adorno: A felvilágosodás dialektikája. 70. old.)
- ³⁹ Nem zárja ki Hellászban a korábbi emberáldozatot Platón apokrif dialógusa (vö. Platón: Minósz (avagy a törvény). 315b-d. (In: Platón összes művei kommentárokkal. Apokrif dialógusok. Atlantisz Könyvkiadó. 2005)
- ⁴⁰ Hegyi Dolores: A görög Apollón-kultusz. 92. old.
- ⁴¹ Hegyi Dolores: Görög vallástörténeti chrestomathia. Osiris Kiadó. 2003. 130. old. Majd újabb adatok: „Itt van Apollón Leukatas temploma és az ugróhely, melyről azt tartják, hogy megszünteti a szerelmi vágyat... Osi szokás volt a leukasiaknál, hogy évenként Apollón áldozati ünnepén erről a sziklacsúcsról bajelhárítás céljából ledobtak egy

gonosztvőt...” (i. m. 130-131. old.); „Metageitnón hónap hetedik napján embert áldoztak Rhodos szigetén... A kyprosiaknál a korábban Salamisnak, jelenleg Korónisnak nevezett hónapban Agraulé Aphrodisiosnak, Kekrops és Agraulis nimfa lányának áldoztak embert.” (i. m. 131. old.); „**Peripséma**. Nyomok eltűntetése vagy megváltás. Így nevezték az évente tengerbe vetett ifjút az összes bajok elhárítása érdekében... Úgy dobták a tengerbe, mint Poseidónnak bemutatott engesztelő-áldozatot.” (uo.)

⁴² Vö. Plut. Themisztoklész 13.

⁴³ Empedoklész 136; 137; 139. Később a római Juvenalis ezt írja: „az embernek gonosz üllőn verni halálos / fegyvert most nem elég már, bárha a régi kovácsok / ásó- és kapaedzéshez szoktak csak, ekétől / fáradtan nem tudtak kardokat is kalapálni. / S látunk népeket itt: szívük dühe úgy se lohad, ha / széttépnek valakit, de a mellét, karjait, arcát / ételnek hiszik ők.” (Juvenalis: A vakhit. In: Római költők antológiája. 410. old.)

⁴⁴ Steiger Kornél: Parmenidész és Empedoklész kozmológiája. Áron kiadó. 2. kiad. 1998. 191. old.

⁴⁵ „Prométheusz vízből és földből embereket gyúrt, és megajándékozta őket a tűzzel... Amikor Zeusz elhatározta, hogy kiirtja a vaskori nemzedéket, Prométheusz tanácsára Deukalión bárkát ácsolt, elhelyezte benne a legszükségesebb holmikat, majd Pürrhával együtt maga is beleköltözött... Amikor vége szakadt az esőzésnek, kiszállt Deukalión, és áldozatot mutatott be Zeusnak, a menekülők oltalmazójának. Zeusz elküldte hozzá Hermészt azzal az üzenettel, hogy kívánjon, amit akar; Deukaliónnak pedig az volt a kívánsága, hogy teremjenek köréje emberek. Ekkor Zeusz utasítására a földről fölszedett köveket hajított hátra a feje fölé; Deukalión köveiből férfiak születtek, Pürrha köveiből pedig asszonyok. Ez az oka egyébként annak, hogy az embereket a laasz (kő) szó alapján laoi-nak nevezik.” (Apollodórosz: Mitológia. I.7,1-2). Hogy a kövek és az emberteremtés összekapcsolódik, az szélesen elterjedt lehetett. Erre mutat az újszövetségi párhuzam: „Es ne gondoljátok, hogy így szólhattok magatokban: Abrahám a mi atyánk! Mert mondom néktek, hogy Isten eme kövekből is támaszthat fiaikat Abrahámnak.” (Mt 3,9. Lásd még Lk 3,8)

⁴⁶ Theog 27-28

⁴⁷ Pindaros: A szürakúzai Hierónnak, olümpiai győzelmére. In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó. 1959. 222. old.

⁴⁸ Erga 106-107

⁴⁹ Aiszóposz: Prométheusz és az emberek. (228). In: Aiszóposz meséi. Európa Könyvkiadó. 1987.

⁵⁰ Aiszóposz: Az oroszlán, Prométheusz és az elefánt. (292)

⁵¹ Aiszóposz: Zeusz, Prométheusz, Athéna és Mómosz. (102)

⁵² Aiszóposz: Két tarisznya. (229)

⁵³ Aiszóposz: Hermész és a Föld. (104)

⁵⁴ Vö. Platón: Prótagorasz. 320d-322c

⁵⁵ Ez önálló alakítás, Hésziodosznál Pandóra kíváncsisága miatt zúdul az emberekre a nyomorúság; a „**Prótagorasz**”-ban Epimétheusz az ember kiszolgáltatottságát minden élőlényről gondoskodik, az ő vétke lesz az ember kiszolgáltatottsága.

⁵⁶ Platón: Prótagorasz. 322a

⁵⁷ Platón: Államférfi. 274d. In: Uő. Összes művei. 3. köt. Európa Könyvkiadó. 1984. (Továbbiakban: Államférfi)

⁵⁸ Platón: Philébosz. 16e

⁵⁹ Platón: Második levél. 310e-311c

⁶⁰ A szatírijáték a „**Phineusz**”-t, a „**Perszai**”-t, a „**Glaukosz Potnieusz**”-t magába foglaló tetralógia elveszett negyedik darabja. A „**Tűzgyújtó Prométheusz**”-t és a „**Tűzhozó Prométheusz**”-t többten egyazon darabnak tartják.

⁶¹ Egyik komédiájában a filozófust és anyagias tanítványát figurázza ki, ezzel „**A felhők**” (Szókratész) és „**A madarak**” (Thalész) kezdeményezője lett.

⁶² Vö. Trencsényi-Waldapfel Imre: Aiszkhülosz. In: Aiszkhülosz: Drámái. Európa Könyvkiadó. 1962. XIV-XV. old.

⁶³ Hegedüs Géza: Aktuális Aiszkhülosz. Aiszkhülosz két világa avagy a drámatörténet kezdete. Trezor. 1995. 117. old.

⁶⁴ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. Műfordítások. Európa Könyvkiadó. 1979. 96. old.

⁶⁵ Aiszkhüloszt Murányi Mihály az **orfikusok**, Thomson **Püthagorasz**, Gáll Ernő **Hérakleitosz** követőjének tartja (vö. Murányi Mihály: Vallás és illúziók. A valláspszichológia néhány főbb kérdése. Kossuth Könyvkiadó 1974. 105. old.; Thomson: Az első filozófusok. 1975. 281-285. és 300-305. old.; Gáll Ernő: A humanizmus viszontagságai. 19. old.)

⁶⁶ Ezt jelzi Murányi Mihály: „az adott vallási rend már nem méltó az emberhez, vagy ahogy Thomas Mann fejezi ki a József tetralógiában: isten fejlődése lemaradt az emberi fejlődés mögött, elavulttá és korszerűtlenné vált. Ebben az értelemben Aiszkhülosz Prométheiája előhang a demokritoszi és epikuroszi kísérletek számára, amelyek az emberhez nem méltó vallási rend helyett az értelem szülte rend napfényét igyekeztek rásugározni a gyakorlatra, egy profán szabályozási rendszer keretei közé helyezve azt.” (Murányi Mihály: Vallás és illúziók. 108. old.). Tegyük hozzá: a xenophanészi valláskritika utóhangja.

⁶⁷ Dodds megjegyzi: „az aiszkhüloszi Oltalomkeresők 100-104. sorainak hasonlósága Xenophanész B 25-26. töredékével, bár érdekes, túl általános, semmint igazolhatná, hogy Aiszkhülosz olvasta, vagy hallgatta az ióniai filozófust.” (Dodds: A görögség és az irracionális. Gond-Palatinus. 2002. 370. old.). Az Iliászban Héráról mondja a költő „Mint elméje fölugrik... Itt legyek én' vagy 'amott', s forgatja a terveket egyre: / ily sebesen s hevesen surran tova Héra, az úrnő”. (II XV,80, 83-84)

⁶⁸ Aiszkhülosz: Oltalomkeresők. In: Uő. Három dráma. Oltalomkeresők. Perzsák. Heten Théba ellen. Európa Könyvkiadó. 1959. 10. old.

⁶⁹ Aiszkhülosz: Oltalomkeresők. In: Uő. Három dráma. 37. old.

⁷⁰ Aiszkhülosz: Oltalomkeresők. In: Uő. Három dráma. 38. old.

⁷¹ Aiszkhülosz: Heten Théba ellen. In: Uő. Három dráma. 90. old.

⁷² Aiszkhülosz: Heten Théba ellen. In: Uő. Három dráma. 92. old.

⁷³ Aiszkhülosz: Heten Théba ellen. In: Uő. Három dráma. 93. old.

⁷⁴ Aiszkhülosz: Heten Théba ellen. In: Uő. Három dráma. 95. old.

⁷⁵ Idézi Ritoók, Sarkady, Szilágyi: A görög kultúra aranykora. Periklész százada. Gondolat Könyvkiadó. 1968. 290. old.

⁷⁶ Héрак B 32

⁷⁷ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 88. old.

⁷⁸ Nyugati ösztönzésről vall utalása Prométheusz és Ókeanosz vitájára, Atlaszra, a Kilikia barlangban lakó Tüphónra, Etnára, Héphaitoszra, nagy-görögországi helyszínekre (vö. i. m. 92-93. old.)

⁷⁹ Athéné, Héphaisztosz és Prométheusz

⁸⁰ Trencsényi-Waldapfel Imre: Humanizmus és marxizmus. 25. old.

⁸¹ Vegyük számításba, hogy „Athénben, a legfejlettebb görög ipari központban kap Prométheusz alakja pozitív értékelést, anélkül azonban, hogy a fejlettebb kultúrát megteremtő prométheusi cselekedet emléke minden büntudattól megszabadulna: a tűz megszerzése feltétele a magasabb műveltségnek, alapja a társadalom kialakulásának, de megmarad lázadásnak a természet ellen.” (Trencsényi-Waldapfel Imre: Humanizmus és marxizmus. 25. old.)

⁸² Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 83. old.

⁸³ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 115. old.

⁸⁴ Murányi Mihály: Vallás és illúziók. 106. old.

⁸⁵ Murányi Mihály: Vallás és illúziók. 108. old.

⁸⁶ Péterfy Jenő: Aiszkhülosz. In: Uő. Válogatott művei. 162. old.

⁸⁷ Marticskó József: Három új Xenophanész-fragmentum. In: Magyar Filozófiai Szemle. 1992. 1-2. sz. 43-44. old.

⁸⁸ Vö. Nietzsche: A tragédia születése. 60-61. old.

⁸⁹ Hegel: Előadások a művészet filozófiájáról. Atlantisz Könyvkiadó. 2004. 220. old.

⁹⁰ Hegel: Előadások a művészet filozófiájáról. 220-221. old. Vö. még Hegel: Esztétikai előadások. 2. köt. Akadémia Kiadó. 2. kiad. 1980. 36-37; 42. old.

⁹¹ Vö. Nietzsche: A tragédia születése. 60-61. old. A népi vallásosságnak volt szerepe a tragédia megformálásában, csak az a kérdés, hogy e népi mitológia arra volt-e hangolva, hogy erkölcsileg védelmezze „a királyok féktelen kicsapongásait és kihágásait”, vagy pedig az elítélés hangján szól-e akkor, amikor az állampolgár és a nézőközönség a türannoszok dorbézolásával és vétségeivel szembesült.

⁹² Schelling: A művészet filozófiája. A kéziratos hagyatékából. Akadémiai Kiadó. 1991. 124-125. old.

⁹³ Hegedüs Géza megérzi ezt: „A rendnek és a rendbontásnak ez az örökös viszonya társadalmi megfogalmazásban: **jogi probléma**. Ennek érzékelése és érzékeltetése teszi jogász jellegűvé Aiszkhülosz világszemléletét... Aiszkhülosznál minden összeütközés a kötelező szabályok betartása és megsértése körül forog. Ez is visszavezethető a költő püthagoreus iskolázottságára. – A korabeli – VI. századbeli – filozófiai iskolák között csakis Püthagorasz követői vitattak politikai és jogi kérdéseket is. Az V. század egyenesen jogász gyakorlatra felkészítő sofistái előtt jogi szempontokkal és jogász értékeléletekkel csakis a püthagoreusok foglalkoztak.” (Hegedüs Géza: Aktuális Aiszkhülosz. Aiszkhülosz két világa avagy a drámatörténet kezdete. Trezor. 1995. 80. old.) A bölcsék és Anaximandrosz jogász világszemlélete kiesik látóköréből, az is, hogy Xenophanész elképzelhetetlennek tartotta egyik istennek a másik feletti ítélkezését, rabságba tartását.

⁹⁴ Murányi Mihály: Vallás és illúziók. 106. old.

⁹⁵ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 81. old.

⁹⁶ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 86. old.

⁹⁷ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 87. old.

⁹⁸ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 87. old.

⁹⁹ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 88. old.

¹⁰⁰ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 92. old.

¹⁰¹ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 106. old.

¹⁰² Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 114. old.

¹⁰³ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 113. old.

¹⁰⁴ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 114-115. old.

¹⁰⁵ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. I. m. 115. old.

¹⁰⁶ Vö. Péterfy Jenő: Aiszkhülosz. In: Uő. Válogatott művei. 164. old.

¹⁰⁷ Sztrabón IV. 1,7

¹⁰⁸ Vö. Péterfy Jenő: Aiszkhülosz. In: Uő. Válogatott művei. 163. old.

¹⁰⁹ Hipparkhoszt 514-ben meggyilkolták, ekkor az 525-ben született Aiszkhülosz ekkor még gyermek, első győzelmét akméját elérve 484-ben szerezte.

¹¹⁰ Hierón i. e. 478-tól haláláig, 466-ig uralkodott.

¹¹¹ Vö. Heller Ágnes: Az arisztotelészi etika és az antik ethosz. Akadémiai Kiadó. 1966. 22-23. old.

¹¹² Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 81. old.

¹¹³ Vö. Hegedüs Géza: Aktuális Aiszkhülosz. Aiszkhülosz két világa avagy a drámatörténet kezdete. Trezor. 1995. 117. old.

¹¹⁴ Vö. Aristotelés: Az athéni állam. XVIII,1. In: Államéletrajzok. Aristotelés, Héراكleidés Lembos, Pseudo-Xenophón, Xenophón, Kritias, Héródés Attikos. Osiris Kiadó. 1998. (Továbbiakban: Az athéni állam)

¹¹⁵ Aiszkhülosz: Perzsák. In: Uő. Három dráma. Oltalomkeresők. Perzsák. Heten Théba ellen. Európa Könyvkiadó. 1959. 49. old.

¹¹⁶ Trencsényi-Waldapfel Imre: Humanizmus és marxizmus. 31. old.

¹¹⁷ Heller Ágnes: Az arisztotelészi etika és az antik ethosz. Akadémiai Kiadó. 1966. 23. old.

¹¹⁸ Összevethetjük gondolataikat már csak azért is, mert Szophoklészről távol állt „hogy elkerülje Aischylosszal való összehasonlítást, és mindig újra és újra azokat a mítoszokat választotta témájaként, melyeket elődje már dramatizált. Nemcsak a műfaj formáját adaptálta céljaink megfelelően, hanem azt a tartalom újramagyarázásával teljesen magáévá is tette. Mivel pedig magyarázatai újak voltak, jól kiaknázhatta Aischylos művét, melyet hallgatósága természetesen

ismert, oly módon, hogy tudatosan emlékeztetett rá: vagy azért, hogy kihasználjon valamilyen hatást, vagy hogy valamilyen ellentétet hangsúlyozzon. Ezt az elvet állandóan szem előtt kell tartanunk, ha meg akarjuk érteni Sophoklész.” (Thomson: Aiszkhülos és Athén. 338. old.)

¹¹⁹ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 96-98. old.

¹²⁰ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 81. old.

¹²¹ Szophoklész: Antigoné. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 134-135. old.). Bibliai párhuzama: „Micsoda az ember – **mondom** – hogy megemlékezel róla? és az embernek fia, hogy gondod van reá? / Hiszen kevéssel tetted őt kisebbé az Istennél, és dicsőséggel és tisztességgel megkoronáztad őt! / Urrá tetted őt kezeid munkáin, mindent lábai alá vetettél: / Juhokat és mindenféle barmot, és még a mezőnek vadait is; / Az ég madarait és a tenger halait, **mindent**, a mi a tenger ösvényein jár. / Mi Urunk Istenünk, mily fenséges a te neved az egész földön!” (Zsolt. 8,4-10)

¹²² Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 96. old.

¹²³ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 98. old.

¹²⁴ Megismerés gátja a jövő: „Bizony sokat ismernek meg a látó / emberek; de előre látni senki se jós, / bárhogy akarja a jövőndőt.” (Szophoklész: Aiasz. 1417-1419- In: Uő. Drámái. Európa Könyvkiadó. 1979.)

¹²⁵ „Ha tudni kívánsz, tenni kell, mert mind, amit / még próba helyben nem hagyott, csak föltevés.” (Szophoklész: Trakhiszi nők. 581-584. In: Uő. Drámái. Európa Könyvkiadó. 1979.)

¹²⁶ A kar szerepéről Nietzsche így vélekedik: „a karnak az Aiszkhülosznál és Szophoklésznel megismert klasszikus formáját illetően is blaszfémianak tartjuk az 'alkotmányos népképviselő' megsejtéséről beszélni, mely blaszfémától néhányan nem riadnak vissza. Alkotmányos népképviselőt az antik államok alkotmányai in praxi nem ismernek, és remélhetőleg a tragédiák sem azt 'sejtették meg’.” (Nietzsche: A tragédia születése. 60-61. old.)

¹²⁷ Vö. Sophoklész: Antigoné. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 144-146. old.

¹²⁸ Vö. Szabó Árpád: Szophoklész tragédiái. Gondolat Könyvkiadó. 1985. 111-118. és 169. old.

¹²⁹ „A rosszak nem pusztulnak el. / Ezeket óvják, gondozzák az istenek, / botozni méltó gazfickókat kéjesen / szeretnek az Alvilágból visszatarítani, / s a jókat, igazakat küldik oda.” (Szophoklész: Philoktétész. 446-450- In: Uő. Drámái. Európa Könyvkiadó. 1979.), és csupa szörnyű halálra talál a szemed, / rengeteg itt a baj és szomorúság, / és mindez Zeusz keze műve.” (Szophoklész: Trakhiszi nők. 1256-1258. In: Uő. Drámái. Európa Könyvkiadó. 1979.); „Mit mondjak? Míg tetteiket magasztalom, / azt látom, hogy gonosztevők az istenek.” (Uő. Philoktétész. 451-452)

¹³⁰ Mátrai László: Civilizáció és kultúra. In: Uő. A kultúra történetisége. Válogatott tanulmányok és cikkek. Gondolat Könyvkiadó. 1977. 197. old.

¹³¹ Kocziszkó Éva Euripidész „**Bakhánsnők**” c. drámájának két sorát (δαιμός σὺ χάρι δαίμων ἐρχή, / ὡστ' οὐρανὸς στηρίζον εὐρήσεις χλεός.) elemézi: „(Devecseri fordítása egyik irányba dönti el a δαιμός kapcsán régóta folyó vitát: 'rettentő'-nek magyarázza. 'Rettentő nagy vagy, rettentő, és rettenetes lesz sorsod is; nyersz égigérő hírnevet'.) 'Rettentő' δαιμός Pentheus is, szenvedései is. A szót kétszeres ismétléssel hangsúlyozza Dionysos. Δαιμός ő, miként az Antigoné híres első stasimonja is δαιμός-nak nevezte az embert. 'Rettentő', 'iszonyú', 'csodálatos' (a magyar szövegben) – e szó ambivalens árnyalatairól egész szakirodalom szól. Pentheus, az ember: 'rettentő' – de nem a szophoklészi sorok jóra és rosszra egyaránt törő embere; hanem a 'nagy agónba' vezetett, s abban szükségképpen nyomorultul alulmaradó, a vesztes. Az emberi sors e minősítése másutt is – talán hihetjük, hogy paradigmátikusán – összekapcsolódik az egyensúly, az igazság, a jogosság eszméjével... 'Ha rettentőt cselekedtél, rettentőt is kell szenvedned' mondja Sophokles egy fragmentuma (962. p.).” (Kocziszkó Éva: A tükörkép kihívása. In: Antik tanulmányok. 1983. 1. sz. 44. old.). Devecseri a „δαιμός”-t „**rettentő**”-nek, Trencsényi-Waldapfel „**csodálatos**”-nak; Mészöly Dezső pedig „**csodá**”-nak magyarázta: „Számítalan csoda van, de az / embernél jelesebb csoda nincs.” (Szophoklész: Antigoné. 332-333. In: Uő. Drámái. Európa Könyvkiadó. 1979.)

¹³² Kifejti: „A vallástalan / gőg viszont jól-kormányzott várost is ledönt.” (Szophoklész: Oedipus Kolonosban. 1534. In: Uő. Drámái. Európa Könyvkiadó. 1979.). A vallás és az istenek apológiáját a polisszal kötötte össze, s tehetette, hiszen a hellén vallás polisz-vallás volt.

¹³³ Sophoklész: Antigoné. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 144-145. old.

¹³⁴ Sophoklész: Antigoné. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 145-146. old.

¹³⁵ Sophoklész: Antigoné. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 145. old.

¹³⁶ Szophoklész: Oedipus Kolonosban. 54-61 In: Uő. Drámái. Európa Könyvkiadó. 1979.

¹³⁷ Szophoklész: Oedipus Kolonosban. 39-40; 4-43.

¹³⁸ Aiszkhülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. 120. old.

¹³⁹ Moszkhión: Az emberiség őskora. In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó. 1959. 370-371. old.

¹⁴⁰ Vergilius: Georgica. 129-146. In: Uő. Összes művei. Európa Könyvkiadó. 1984.

¹⁴¹ „Prométheusz megérdemelte, hogy sziklához láncolják s máját a sas szagassza. Nem az emberek elleni gyűlöletből és irigységből sújtotta oly keményen Zeus a tűz vakmerő elrablóját, hanem azért, mivel a tűzzel együtt kultúrát s vele az emberi bujaság és romlás kezdetét vitte bele az emberiségbe.” (Sebestyén Károly: A cinikus filozófia. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó. 1994. 66. old.). A cinikusok természetesség-imádata állati boldogságban és ártatlanságban látná az embert.

¹⁴² Arisztophanész: A madarak. 1459-1462. In: Arany János drámafordításai. 2. köt. Akadémiai Kiadó. 1961.

¹⁴³ Arisztophanész: A madarak. 1408-1409; 1411

¹⁴⁴ Arisztophanész: A madarak. 1419-1423

¹⁴⁵ Arisztophanész: A madarak. 1463-1465

¹⁴⁶ Arisztophanész: A madarak. 1429-1455

¹⁴⁷ Lukianosz: Prométheusz vagy a Kaukázus. 19. In: Uő. Összes művei. 1. köt. Magyar Helikon. 1974.

¹⁴⁸ Lukianosz: Prométheusz vagy a Kaukázus. 14

¹⁴⁹ Lukianosz: Prométheusz vagy a Kaukázus. 17

¹⁵⁰ Vö. Lukianosz: Prométheusz vagy a Kaukázus. 16. Említi, hogy újszerű írásművészete „egyetlen mintaképet sem utánoz”, Prométheuszhoz hasonlítja: „úgy mint ő, aki – bár nem voltak azelőtt emberek – eltervezte és megalkotta, olyan élőlényekké formálta és szerkesztette őket, hogy mozgékonyak és szemre is tetszetősek legyenek; mindent

- összevéve, ő volt a mester, még ha segített is egy kicsit neki Athéné, azzal hogy életet lehel az agyagba, és lélegzővé tette szobrai.” (Lukianosz: Ahhoz, aki az ékesszólásban Prométheuszhoz hasonlított. 3)
- ¹⁵¹ Lukianosz: Peregrinosz halála. 11. In: Uő. Összes művei. 2. köt. Magyar Helikon. 1974.
- ¹⁵² Seneca számára Prométheusz mítoszkritikai probléma: „Nem vagyok olyan csacska, hogy az epikureus nótát fújjam el itt sorról sorra, és elmondjam, hogy az alvilágtól félni hiábavaló, sem Ixiónt nem forgatják keréken, sem Szisziphosz nem görgeti vállával a sziklát a hegynek fel, és senkinek nem szakíthatják ki naponta újra növvő máját. Senki sem olyan gyermek, hogy féljen Cerberustól, az árnyaktól s csupasz csontokból összeeskábált kísértetalakoktól.” (Seneca: Erkölcsei levelek. 24. Európa Könyvkiadó. 1975.)
- ¹⁵³ Vö. Tatianosz: Beszéd a görögök ellen. 10,1. L még: 10,5. In: A II. századi görög apologeták. Szent István Társulat. 1984.
- ¹⁵⁴ Idézi Mátrai László: Pietro Ponponazzi és a „duplex veritas”. In: Uő. Gondolat és szabadság. Magvető Kiadó. 1961. 327. old.
- ¹⁵⁵ Vö. Hegel: Előadások a művészet filozófiájáról. Atlantisz Könyvkiadó. 2004. 218. old. Murányi Mihály megjegyzi: „A 'nagy Pánnak' igazán nem Jézus, hanem Prométheusz adta a halálos döfést. S megnyitotta a filozófia és a vallás közti választás nagy alternatíváját –, amely, a valóság mélyebb ismerete alapján, sajnos csak látszat-alternatívának bizonyult.” (Murányi Mihály: Vallás és illúziók. 108-109. old.)
- ¹⁵⁶ Schelling: A művészet filozófiája. 136-137. old.)
- ¹⁵⁷ Lochman: Krisztus és/vagy Prométheusz. In: Magyar Filozófiai Szemle. 1992. 1-2. sz. 201. old.
- ¹⁵⁸ Lochman: Krisztus és/vagy Prométheusz. In: Magyar Filozófiai Szemle. 1992. 1-2. sz. 203. old.
- ¹⁵⁹ Cs. Szabó László: Görögökről. Európa Könyvkiadó. 1986. 241. old.
- ¹⁶⁰ Holbach: A természet rendszere. Akadémiai Kiadó. 1954. 369. old.
- ¹⁶¹ Vazov: Nem oltod el az olthatatlant. In: Prométheusz tüze. Költők a bálványok és az istenek ellen. Móra Ferenc Könyvkiadó. 1961. 176. old.
- ¹⁶² Idézi Lukács József: Hétköznapok és csodák. In: Uő. Esmék és választások. Társadalomelméleti és valláselméleti tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó 1983. 73. old.)
- ¹⁶³ Rimbaud: A látnok levelei. Paul Demenynek. In: Uő. Összes költői művei. Európa Könyvkiadó. 1974. 283. old.
- ¹⁶⁴ Rimbaud: Az igaz ember. In: Uő. Összes költői művei. 119. old.
- ¹⁶⁵ Ismert „Pártütő angyalok” címen is.
- ¹⁶⁶ Vö. France: Angyalok lázadása. Európa Könyvkiadó. 1958. 218. old.
- ¹⁶⁷ „Prométheusz valójában kispolgári elődje azoknak az egzisztencialista hősöknek, akik felelősséggel vállalják sorsukat. Ellentétben a hagyományos keresztény vagy determinista erkölcsi felfogásokkal, az egyéni lázadás útját választja.” (Gáll Ernő: A humanizmus viszontagságai. 337-338. old.); vagy „Gide 'Rosszul leláncolt Prométheusz' címen egy groteszk művet írt, mely Zeust és Prométheuszt beszélgetve ábrázolja a modern bulváron, és itt Prométheusz a lelkiismeret frívol megjelenítője” (Hermann István: A Prométheusz mítosz sorsa. In: A szifnx rejtvénye. 262. old.)
- ¹⁶⁸ Heine: A vallás és filozófia németországi történetéhez. In: Uő. Vallás és filozófia. Három tanulmány. Magyar Helikon. 1967. 191. old.
- ¹⁶⁹ Herder: Esmék az emberiség történetének filozófiájáról. In: Uő. Esmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. Gondolat Könyvkiadó. 1978. 77. old.
- ¹⁷⁰ Herder: Esmék az emberiség történetének filozófiájáról. In: Uő. Esmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. 77-78. old.
- ¹⁷¹ „A Prométheusz mítosz, ahogy azt a felvilágosodás értelmezte, nem jelent mást, mint azt a követelést, hogy a világtól középontjába a természetet legyőző, meghódító embert helyezték. A Prométheusz mítosz tehát ebben az értelemben az első lépés volt a prótagoraszai tézis felé: 'Minden dolognak mértéke az ember.'” (Hermann István: A Prométheusz mítosz sorsa. In: Uő. A szifnx rejtvénye. 248. old.)
- ¹⁷² Goethe: Prométheusz. In: Uő. Válogatott művei. Versek. Európa Könyvkiadó. 1963. 346-347. old.
- ¹⁷³ Idézi Lukács György: Faust-tanulmányok. In: Uő. Goethe és kora. Hungária. é. n. 145. old.
- ¹⁷⁴ Heine: Görögország istenei. In: Prométheusz tüze. Költők a bálványok és az istenek ellen. Móra Ferenc Könyvkiadó. 1961. 112. old.
- ¹⁷⁵ Heine: Görögország istenei. In: Prométheusz tüze. 112. old.
- ¹⁷⁶ Idézi Kuznyecov: Lomonoszov élete. Szikra. 1950. 66. old.
- ¹⁷⁷ Herzen: Az orvos, a haldokló és a holtak. In: Uő. Ki a bűnös. Új Magyar Könyvkiadó. 1956. 464. old.
- ¹⁷⁸ Vö. Herzen: Emlékezések és elmékedések. Szemelvények. Művelt Nép Könyvkiadó. 1953. 64-65. old.
- ¹⁷⁹ Belinszkij: Az orosz irodalom 1840-ben. In: Uő. Esztétikai szemelvények. Művelt Nép Könyvkiadó. 1955. 132. old.
- ¹⁸⁰ Vö. Lenin: Melyik örökségről mondunk le? In: Uő. Összes művei. 2. köt. Kossuth Könyvkiadó. 2. kiad. 1963.
- ¹⁸¹ Idézi Lifsic: Marx és esztétika. In: Uő. Válogatott esztétikai írások. Kossuth Könyvkiadó. 1973. 178. old.
- ¹⁸² Idézi Cornu: Marx és Engels. 1818-1844. Kossuth Könyvkiadó. 1968. 221. old. Bauer véleménye: a filozófia „Most, hogy oly brutálisan leláncolták, kénytelen letenni kötelekeit és áttörni korlátait. Prométheusz a láncokban szabadabb volt, mint amikor szabadon járt-kelt az emberek között s arra tanította őket, hogy áldozatot mutassanak be az isteneknek.” (i. m. 217. old.)
- ¹⁸³ Marx: A demokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége. In: MEM 40. köt. 1835-1843. Kossuth Könyvkiadó. 1980. 162. old.
- ¹⁸⁴ A 19. századi progresszióról vallja Hermann István: „létezett egy szembeállítás, a keresztény mitológiával szemben játszották ki a görög mitológiát. Ez a korszak volt az, ahol Prométheusz szinte mindenkinek, aki a haladást képviselte, példaképévé vált. Gondoljunk csak arra, hogy Goethe Prométheusz-dramát akart írni, s ebből megszületik az előszó, az a vers, melynek kapcsán Lessing titokban bevallja Jacobinak eddig tagadott materializmusát. Shelley A megszábadított Prométheusz-a szinte programadó dráma a korban, és Beethoven Prométheusz-teremtményei éppen úgy jellemzik a tizenkilencedik század első felét, mint ahogy Schelling vagy Marx rajongása az ókori mitológiai titánért.” (Hermann István: Prométheusz és a többiek. In: Uő. Veszélyes viszonyok. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1983. 544. old.). A 20. században a mítosz „elveszítette már konkrét tartalmát. Ebben az értelemben éppen a szekularizáció jelzése az, ha a

mitosz egyes elemei újra és újra megjelennek, és a művészet számára valamiféle támasztékot nyújtanak. Mert ennek a létezése most már tartalomtól függetlenül is igaz. Az egykori vallásos mítoszok valahogyan önálló lábra álltak, sajátos 'elidegenülési' folyamaton mentek keresztül, elidegenítették maguktól a gyakorlatban eredeti tartalmaikat. Ahogyan Prométheusz mítoszából a lázadó ember, a szenvedést is vállaló forradalmár alakja bontakozott ki, úgy maradt el mögüle a titánok egész története, s mindaz, ami a mítoszt mítikussá emelte – nem tette. S ugyanígy marad el minden vallási mítosz mögül az eredeti tartalom, melyet a mítosz valamikor hordozott, s megmarad belőle mindaz, ami konkrét, ami emberi történet." (i. m. 545. old.)

¹⁸⁵ Marx: [Levelek a „Deutsch-Französische Jahrbücher”-ből]. M. - R.-hez. 1843. május. In: MEM 1. köt. 1846-1848. Kossuth Könyvkiadó. 1959. 340-341. old.

¹⁸⁶ „A marxi filozófia is úgy kezdődik, mint a filozófiatörténet a görögöknél – azaz a kifejtés tárgya és műfaja rokon –, szimbolikus alakok lépnek a színre, konkrét, művészileg megformált képmásokban fogalmazódnak meg a filozófiai alaptételek és nem absztrakt tézisek rendszereként, ahogy Prométheusz is a művészet és a filozófia határára áll a fiatal Marx eposzában.” (Agh Attila: A marxi történelemfilozófia kialakulása. Akadémia Kiadó. 1975. 10. old.). Az anakronizmus hátterét Marx „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés”-ben (MEM 1. köt. 1846-1848. Kossuth Könyvkiadó. 1959. 381. old.), „A szent család”-ban (MEM 2. köt. 1846-1848. Kossuth Könyvkiadó. 1959. 121-123. old.) és „Louis Bonaparte brumaire tizenharmadikájá”-ban (MEM 8. köt. 105-109. old.) elemezte.

¹⁸⁷ Vö. Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. In: MEM 1. köt. 1846-1848. Kossuth Könyvkiadó. 1959. 381-382. old.)

¹⁸⁸ Proudhon: A gazdasági ellentmondások rendszere vagy a nyomorúság filozófiája. In: Marx és Proudhon. Marx: A filozófia nyomorúsága. Proudhon: A nyomorúság filozófiája. Kossuth Könyvkiadó 1988. 180. old.

¹⁸⁹ Marx: A filozófia nyomorúsága. In: MEM 4. köt. 1846-1848. Kossuth Könyvkiadó. 1959. 115. old.

¹⁹⁰ Thomson: Aischylos és Athén. A dráma társadalmi eredetének vizsgálata. Gondolat Könyvkiadó. 1958. 303. old.

¹⁹¹ Lochman: Krisztus és/vagy Prométheusz. In: Magyar Filozófiai Szemle. 1992. 1-2. sz. 200. old. L még Fövény Lászlóné: Sziszüphosz vagy Prométheusz. In: Uő. Tükör és prizma. Tanulmányok. Magvető Kiadó. 1968. 145. old.). Pontatlanság: „Egy a leánya által összeállított személyes kérdőívben Marxnak meg kellett jelölnie, ki a kedvenc hőse. Habás nélkül azt válaszolta, hogy Prométheusz... titáni alakja legalább három különböző aspektusból vonzotta a figyelmét. Először is Marx nagyra értékelte Prométheusz lázadó tettét... Másodszor Marx szimpatizált Prométheusz mártíromságával... Harmadszor, csodálta e mártír töretlen bátorságát” (Lochman: Krisztus és/vagy Prométheusz. In: Magyar Filozófiai Szemle. 1992. 1-2. sz. 200. old.). Marx ekkor és itt nem említi Prométheuszt, a mártíromsággal és az üres lázadással sohasem szimpatizált.

¹⁹² Hegedüs Géza: Aktuális Aiszkhülosz. Aiszkhülosz két világa avagy a drámatörténet kezdete. Trezor. 1995. 122. old.

¹⁹³ Fövény Lászlóné: Sziszüphosz vagy Prométheusz. In: Uő. Tükör és prizma. Tanulmányok. Magvető Kiadó. 1968. 145. old.

¹⁹⁴ Vitányi Iván: A második prométheuszi forradalom. In: Uő. Második prométheuszi forradalom. Magvető. 1971. 379. és 381. old. **Licskó:** Marx és Aiszkhülosz közös problémája „tudatossá tenni, hogy az ember csak akkor fejlődhet saját képességeinek, lehetőségeinek megfelelően, ha régebbi természetének a történelemben is magával hozott visszahúzó erőitől, akár tragikus és fájdalmas küzdelmek árán is, képes megszabadulni. Amennyiben az ember ezt nem teszi meg, akkor kiszolgáltatja magát az ádáz Erinüszek tébolyult dühének, illetve a társadalomtól idegen, de benne munkálkodó erők ésszerűtlen és kegyetlen játéknak.” (Licskó György: Aiszkhülosz és Marx közös gondolata. In: Világosság. 1986. 3. sz. 154-155. old.)

¹⁹⁵ Vö. Marx: Vallomások. In: MEM 31. köt. Levelek. 1864-1867. Kossuth Könyvkiadó. 1973. 590. old. Kedvenc költői közt említi Aiszkhüloszt, ami visszautalhat Prométheuszra. Engels válasza a kérdésre, ki a hőse: „Senki” (vö. Engels: Vallomások. In: MEM 32. köt. Levelek. 1869-1870. Kossuth Könyvkiadó. 1974. 681. és 797. old.). Válasza hasonlít Kratüloszéra. A „Senki” a zsidó és a görög mitológiában egyben a „Mindenkí”-t jelentette.

¹⁹⁶ Vö. Petőfi Sándor: Elégia. In: Uő. Összes költeményei. Szépirodalmi. 1972. 1153. old.

¹⁹⁷ Heine: A vallás és filozófia németországi történetéhez. In: Uő. Vallás és filozófia. Három tanulmány. Magyar Helikon. 1967. 240. old.

¹⁹⁸ **Hankiss:** „az emberiségnek mikrouniverzumot kellett teremtenie és szüntelenül újratemennie... két stratégiát fejlesztett ki erre a célra. Az elsőt technikai vagy prométheuszi, a másodikat a szimbolikus vagy apollóni stratégiának” nevezi. (Hankiss Elemér: Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlatja. Helikon Könyvkiadó. 1999. 38. old.) és „A két stratégia egymást kiegészíti és egyben keresztezi. A prométheuszi stratégia technikai és tudományos felfedezései gyakran és egyre inkább megtépták, széttépték a szimbólumoknak és hiedelmeknek azokat a védőhálóit, amelyeket az emberek évezredek óta apollóni stratégiájuk segítségével szőttek. Viszont a szimbólumok és hiedelmek apollóni szférái, amelyekkel az emberiség körülvette magát, gyakran akadályozták a tudományos igazság keresését.” (i. m. 133. old.)

¹⁹⁹ Vö. Byron: Prométheusz, In: Prométheusz tüze. 102-104. old. Ernst Fischer így foglalja össze a Prométheusz-mítosz újkori sorsát: „Goethe az emberi nem forradalmi megteremtőjét ünnepelte Prométheuszban. Byron Lucifere ezzel a Prométheusszal rokon, de lázadását mélabú homályosítja el... Evtizedekkel Goethe nagy költeménye után a Prométheusz-motívum háborzongatóvá válva Mary Shelley regényében, a **Frankenstein, vagy a modern Prométheuszban** visszatér, a Gólem, a szörny, a vérengző teremtmény, mely alkotója fölébe kerekedik. Irodalmi formában jelentkezik a gépektől való félelem... Ez a meghasonlás, a ziláltság, az ellentmondások kora. – Fichte az En-t teszi meg a világ teremtetőjévé... Hegel... Napóleon alakjában óriási En testesíti meg a világtörténelmet... De a fausti cselekvés az egyetemes En, a korlátlan személyiség hitvallása mellett mekkora a tehetetlenség és az elhagyottság érzése! Az ember csak egy nyaláb álom és mélabú, sötét hatalmak bábja... Az ellentmondások ideje ez! Nincs többé egységes stílus, beköszöntött egy ellentmondásokkal telt, sokrétű korszak hajnala: itt Chateaubriand választékos, ott Novalis gyönyörteljes vagy Zacharias Werner kétségbeesett vallásossága; aki Milton dicsőíti, mert ő 'anélkül, hogy tudta volna, az ördög pártján állt'. Goethe panteizmusa, Byron 'sátánizmusa' és Shelley az 'ateizmus szükségessége' mellett és Stendhal vakmerő mondása: 'Istent egyedül az igazolja, hogy nem létezik.' Fichte, Forster, Hölderlin, Byron, Shelley, Stendhal jakobinus eszméi és de Maistre, Burke, Coleridge, Schlegel, Görres ellenforradalmi gyűlöletkitörései. Es Goethe, Hegel, Byron, Balzac, Stendhal, Heine, akik csodálják Napóleont, és madame de Staël, Kleist, Southey és sokan mások, akik megvetik, mint a 'pokol fiát'. Es a szocialista utópisták mellett a középkori rendi állam apologetái és egyesek hirtelen a forradalom renegátjaivá válnak, de a katolikus Lamartine átmegegy a liberálisokhoz és a royalista Victor Hugo lázadóvá lesz. Semmi sem állandó, minden csupa mozgás, változás, átmenet. – Es mindez együttvéve a **romantika korszaka**.” (Fischer: A romantika lényege. Gondolat Könyvkiadó. 1964. 136-138. old.)

²⁰⁰ Nietzsche Oidipuszról mondja: „a perzsáknál honos néphit szerint bölcs varázsló csakis incesztusból születhet: a talányfejtő és az anyját nőül vevő Oidipuszra vonatkoztatva ezt úgy kell értelmeznünk, hogy ahol jős- és varázserők

felforgatják a múltat és a jövőt, szétrombolják az individuáció merev törvényét, egyáltalán, ahol behatolnak a természet lényegi rejtelmébe, ott előbb valami szörnyű természetellenességet kellett elkövetni – mint a perzsáknál az incesztust –, hogy ez megtörténhessék; mert miként kényszeríthetné a természetet titkai kiszolgáltatására az ember, ha nem úgy, hogy győzedelmesen szembeszegül vele, azaz természetellenességgel? ... a mítosz azt akarja sugallni, hogy a bölcsesség, s éppenséggel a dionüszoszi bölcsesség természetellenes irítozat, s hogy aki tudásával a természetet a megsemmisülés szakadékába taszítja, annak önmagán is el kell szenvednie a természet felbomlását.” (Nietzsche: A tragédia születése. 79-80. old.)

²⁰¹ Nietzsche: A tragédia születése. 80. old.

²⁰² Nietzsche: A tragédia születése. 81. old.

²⁰³ Nietzsche: A tragédia születése. 82. old.

²⁰⁴ Nietzsche: A tragédia születése. 84. old.

²⁰⁵ Nietzsche: A tragédia születése. 84. old.

²⁰⁶ Nietzsche: A tragédia születése. 44. old. Thomson így vélekedik: „Ugyanaz az eszme vonul végig az arisztokratikus költészetben Alkmanótól Pindarosig. A delphi-i Apollón-templom kapujára írt 'ismerd meg magadat' formula nem más, mint a 'semmitől sem túl sokat' egyszerű variánsa; azt jelenti, hogy az embernek el kell ismernie a maga halandó voltát, és nem szabad kihívnia az istenek bosszúját azzal, hogy túlságosan magasra tör és mintegy istenné akar lenni. Ennek a szemléletnek egyik velejáró eleme, hogy minden szenvedélyes vágyakozás veszedelmes és helytelen.” (Thomson: Aischylos és Athén. 81. old.). Az „*arisztokratikus*” jelző félrevezet, a városi nemesség nem azonos a hagyományos katonai és földbirtokos arisztokráciával.

²⁰⁷ Fövény Lászlóné: Sziszüphosz vagy Prométheusz. In: Uő. Tükör és prizma. Tanulmányok. Magvető Kiadó. 1968. 145. old.

²⁰⁸ Vö. Hermann István: A Prométheusz mítosz sorsa. In: A szifnx rejtvénye. 247. old.

²⁰⁹ Vö. Gáll Ernő: A humanizmus viszontagságai. 261. és kk. old.

²¹⁰ Madách Imre: Az ember tragédiája. In: Uő. Összes művei. 1. köt. 699. old.

²¹¹ Hegel: Esztétikai előadások. 2. köt. Akadémia Kiadó. 2. kiad. 1980. 42. old.

²¹² Nietzsche: A tragédia születése. 83. old.

²¹³ Nietzsche: A tragédia születése. 84. old.

²¹⁴ Vö. Nietzsche: A tragédia születése. 83. old.

²¹⁵ Vö. Csokonai Vitéz Mihály: Cigány. In: Uő. Munkái. 1. köt. Versek. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1987. 706-707. old.

²¹⁶ Katona József: Bánk bán. Dráma öt szakaszban. 1819. 1208-1213. Népszabadság Könyvek. 2006. 75. old. Ezt emeli ki Arany János (vö. Arany János: Bánk-bán tanulmányok. In: Uő. Összes prózai művei. Franklin Könyvkiadó. é. n. 96. old.)

²¹⁷ Katona a dráma első változatában Perilluszt szerepeltette, aki Phalarisz akragaszi türannoszhoz készített rézbikát, amelyben ellenségeit megsütötte. A Phalarisz – Prométheusz váltásban a felvilágosodás erősödő hatása érződik.

²¹⁸ Goethe: Prometheus. Kazinczy Ferenc és Kosztolányi Dezső fordítása. In: hu.wikisource.org.

²¹⁹ Petőfi Sándor: Kazinczy Gáborhoz. In: Uő. Összes költeményei. Szépirodalmi. 1972. 736. old.

²²⁰ Prométheusz, a Megváltó és az Apostol alakja „**Az apostol**”-ban is összekapcsolódik, mindhárman az emberért áldoznak föl magukat, szenvedélyüket az emberiségért élük ki, és a szenvedésüket az emberiségért vállalják. Vigasz, hogy az utókor megemlékezik a „szentekről”, akik „*A szolgátságban szabadok valának*”, s akiknek helye a „*Dicsőség templomá*”-ban van (Petőfi Sándor: Az apostol. In: Uő. Összes költeményei. Szépirodalmi. 1972. 1054. old.)

²²¹ Vörösmarty Mihály: A vén cigány. In: Uő. Összes költeményei. 1. köt. Kisebbségi költemények. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1963. 606. old.

²²² Ugyancsak ezt a kínokkal megvert Prométheuszt idézi meg Juhász Gyula is. (vö. Juhász Gyula: Prometheus. In: Uő. Összes művei. Versek. 1. köt. 1897-1911. Akadémia Kiadó. 1963. 39-40. old.)

²²³ Arany János: Gondolatok a béke-kongresszus felől. In: Uő. Összes költeményi. 1. köt. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1967. 129. old.

²²⁴ Vö. Arany János: Gondolatok a béke-kongresszus felől. In: Uő. Összes költeményi. 1. köt. 129. old.

²²⁵ Arany János: Gondolatok a béke-kongresszus felől. In: Uő. Összes költeményi. 1. köt. 130. old.

²²⁶ Milton a nagy forradalom után, 1658 és 1663 közt írta az „**Elveszett Paradicsom**”-ot, amelyben Isten és a Sátán vívja a harcát. Hasonlóképpen írja meg Madách „**Az ember tragédiája**”-t a vesztes forradalom után.

²²⁷ Madách Imre: Az ember tragédiája. In: Uő. Összes művei. 1. köt. 699. old. A „**Tragédia**”-interpretációjában Lukács a XIX. századi optimista, demokratikus Prométheusz- és Faust-értelmezéshez (vö. Lukács György: Madách tragédiája. In: Uő. Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. Gondolat Könyvkiadó. 1970.), Révai a kilátástalan harcot vállaló, XX. századi pesszimista Sziszüphosz-képhez kötődött (vö. Révai József: Madách: Az ember tragédiája. In: Uő. Válogatott irodalmi tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó 1960.)

²²⁸ Ady Endre: A Tűz csihilója. In: Uő. Összes versei. 2. köt. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1965. 78. old.

²²⁹ Babits Mihály: Jónás könyve. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1977. 509. old.

²³⁰ Mesterházi Lajos: A Prométheusz-rejtély. Szépirodalmi Könyvkiadó. 2. kiad. 1976. 421. old.

²³¹ Vö. Rényi Alfréd: Dialógus a matematikáról. In: Valóság. 1962. 3. sz.; Magyar Imre Orvostudomány és művészet. In: Uő. Koszmikus sértődés. Medicina Kiadó. 2. kiad. 1969.

²³² Ez ihlette Gyurkó László „**Szerelmem, Elektra**”-ját és Göncz Árpád „**Magyar Médeia**”-ját.

²³³ Čapek: Prométheusz büntetése. In: Uő. Történelmi görbe tükör. Európa Könyvkiadó. 1957. 11. old.

²³⁴ Čapek: Prométheusz büntetése. In: Uő. Történelmi görbe tükör. 11-12. old.

²³⁵ Szókratész se menekül attól, hogy Marx-szal hozzák kapcsolatba. Marx szókratészi **modorára** utal Swinton (vö. Marx interjú a New-York-i „Sun” tudósítójának, John Swintonnek] In: MEM 45. köt. 1867-1893. Kossuth Könyvkiadó. 1982. 523. old.). A szobrász Aronszon Szókratész, Verlaine, Lenin koponyájának **hasonlóságát** emeli ki (vö. Lunacsarszkij: Vlagyimir Iljics Lenin. In: Uő. Emlékképek. Kossuth Könyvkiadó 1988. 145. old.). Ezek külsőségek és értelmetlen párhuzamok.

- ²³⁶ Vö. Brecht: A sebesült Szókratész. In: Uő. Kalendárium. Régi és új históriák. Magyar Helikon. 1958.
- ²³⁷ Vö. Varnalisz: Szókratész igazi védőbeszéde. Európa Könyvkiadó. 1959.
- ²³⁸ Vö. Radzinszkij: Beszélgetések Szókratésszal. In: Mai szovjet drámák. 2. köt. Európa Könyvkiadó. 1980.
- ²³⁹ Idézi Trepper: A nagy játszma. A Vörös Zenekar története. I.P.C. Könyvek. 1990. 460. old.
- ²⁴⁰ Taraszov-Ragyionov: Csokoládé. Európa Könyvkiadó. 1989.; Koestler: Sötétség délben. Európa Könyvkiadó, Reform. 1988.
- ²⁴¹ Vö. Arisztotelész: Metafizika. 980a. Lectum Kiadó. Szeged. 2002. (Továbbiakban:Metafizika)
- ²⁴² Russell: Amit a szabad ember imád. In: Uő. Miszticizmus és logika és egyéb tanulmányok. Magyar Helikon. 1976. 82. old.
- ²⁴³ József Attila: A Dunánál. In: Uő. Összes versei. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1955. 378. old.
- ²⁴⁴ A probléma dialektikus feszültségeit Hegel így foglalja össze: *„Azok az alkotmányok, amelyekben a világtörténeti népek elérték virágzásukat, az ő sajátosságuk, tehát nem általános alapot képeznek úgy, hogy a különbözőség csak a kiképzés és fejlődés meghatározott módjában állna, hanem az elvek különbségében áll. A történelemből ezért semmit sem lehet tanulni az alkotmány jelen alakítására nézve. Az alkotmány utolsó elve, a mi korunk elve, nem foglaltatik benne a korábbi világtörténeti népek alkotmányában. A tudománnyal és a művészettel egészen másként áll a dolog. Itt a korábbi elvek a következőknek abszolút alapjai; pl. a régiek filozófiája olyképpen alapja az újabb filozófiának, hogy teljességgel benne foglaltatik ebben és termőtalaja ennek. A viszony úgy tűnik fel itt, mint szakadatlan kiképzése ugyanannak az épületnek, amelynek alapköve, falai, teteje még ugyanazok maradtak. Sőt a művészetben a görög művészet, úgy, ahogy van, maga a legfőbb minta. De az alkotmány tekintetében egészen másként áll a dolog; itt a réginek és újnak lényeges elve nem közös. Elvont meghatározások és tanítások az igazságos kormányzásról, hogy belátásnak és erénynek kell uralkodnia, természetesen közösek. De semmi sem oly helytelen, mint ha korunk alkotmányos berendezkedésére a görögöktől és rómaiaktól vagy a keleti népektől akarunk példát venni.”* (Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémia Kiadó. 2. kiad. 1979. 107-108. old.)
- ²⁴⁵ Vö. Hegel: Esztétikai előadások. 1. köt. Akadémia Kiadó. 2. kiad. 1980. 196. old.
- ²⁴⁶ Vö. Hegel: Esztétikai előadások. 1. köt. 200. old.
- ²⁴⁷ József Attila: Két hexameter. In: Uő. Összes versei. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1955. 397. old. Ez Pseudo-Platón véleményére hajaz: *„minden ember haszonleső, a tisztességes is, a tisztességtelen is”* (Platón: Hipparkhosz (avagy a haszonleső). 232c. In: Platón összes művei kommentárokkal. Apokrif dialógusok. Első Alkibiadész. Második Alkibiadész. Hipparkhosz. Szerelmes ifjak. Theagész. Kleitophón. Minósz. Atlantisz. 2005.); ez pedig Euripidész gondolatára hasonlít: *„Nem volt józan s józanságát mentette így, / én józan voltam ez is romlásba vitt.”* (Euripidész: Hippolitosz. 1034-1035. In: Uő. Válogatott drámái. Magyar Helikon. 1961.)